

Kontroll, begär och kunskap

Den koloniala kampen om Goavddis¹

Mårten Snickare

Nikodemus och Nicodemus

Slutet av 1600-talet. Den svenska koloniseringen av Sápmi befinner sig i ett intensivt skede.² Ett kungligt plakat utfärdas 1673 med syfte att stimulera svensk bosättning i samiska landområden. Kristnandet av samerna, som pågått under lång tid, bedrivs alltmer systematiskt och hårdhänt. Svenska präster och ämbetsmän försöker med olika medel sätta stopp för de samiska religiösa praktiker som lever kvar sida vid sida med den kristna religionen. En av de samer som konfronteras med det hårdnande förtrycket är Lars Nikodemus Nillson i Norrvästerby i Pite Lappmark. Omkring 1690 inträffar en tragedi i hans liv då hans sexårige sonson faller ned i en brunn och drunknar. I ett försök att väcka den lille pojken till liv plockar han fram sina gudabilder i trä och börjar i trots mot koloniserarens förbud spela på sin *goavddis* eller ceremonitrumma.³ Per Noraeus, präst i Silbojokk och känd för sin hårdhet mot de samiska församlingsborna, uppdrar åt några av Nillsons grannar att undersöka saken och försöka förmå honom att sluta. När Nillson vägrar, och försvarar sig och sin *goavddis* med våld, ställs han inför rätta och trumman konfiskeras liksom gudabilderna. I rätten förklarar Lars Nillson att han vid olika tillfällen anropat den kristna guden men att han i vissa sammanhang blir bättre hjälpt av sina gamla gudar. Han tänker därför så länge han lever ”efterlefva och bruka sine Förfäders Funth och wahna, oachtandes hwadh högre eller mindre Öfwerheet i detta måhl nu eller framdeles honom förbiudandes worde”.⁴ Lars

Nikodemus Nillson döms att brännas på bål tillsammans med sin *goavddis* och sina gudabilder. Per Noraeus får i uppdrag att bereda honom för döden genom att undervisa honom i den kristna tron. Enligt en rapport till Justitierevisionen är undervisningen framgångsrik. Nillson bekänner sina synder och när domen verkställs i Arjeplog den 4 april 1693 ropar han från bålet: ”Jesu walde falle minu siehlo” (Jesus tag nu min själ).⁵

Hundra mil längre söderut, i Stockholm, lever vid samma tid Lars Nikodemus Nillsons namne, hovarkitekten och adelsmannen Nicodemus Tessin d.y. I sina ansträngningar att komplettera sin stora samling av planschverk och grafiska blad har han stött på problem. Den tryckta och rikt illustrerade beskrivningen av Christine Lorraines och Ferdinando Medicis bröllop i Florens 1589 tycks omöjlig att få tag på. Efter år av fruktlösa försök ser Tessin våren 1706 en lösning, då storhertigen av Toscana erbjuder honom ett exemplar av planschverket i utbyte mot en *goavddis*.⁶ När Tessin lyckats skaffa fram det begärda föremålet och en beskrivning av hur det brukas får han av sin mellanhand Daniel Cronström, svensk diplomat i Paris, reda på att storhertigen också önskar en liten samepojke som kan spela på trumman. Tessin och Cronström tycks besvärade av storhertigens begäran – ordet ”embarrassante” dyker upp i brevväxlingen – men begäret efter planschverket dövar betänkligheterna.⁷ Tessin lyckas så småningom få tag i en samisk man som han skickar till Paris för vidarebefordran till Flo-

rens. Cronström bekräftar efter några veckor att mannen anlänt, men nämner också att han är en ”ivrogne”, en drinkare.⁸ Där blir spåren otydliga efter den anonyme samiske mannen. Han tycks ha kommit till Florens men dött där efter en kort tid.

Historierna om Nikodemus och Nicodemus har mycket gemensamt. I båda fallen handlar det om ett möte mellan koloniserad och koloniserad, ett möte som leder till döden för den koloniserade. Samtidigt anas i båda fallen ambivalenser och glidningar: Lars Nikodemus Nillson tycks ha rört sig fram och åter mellan koloniseradens kristna gud och de samiska gudarna (man kan i sammanhanget notera hans mellannamn Nikodemus med dess bibliska associationer). Och Nicodemus Tessin tycks ha haft betänkligheter, på vilka grunder är svårt att veta. Framförallt förenas de båda historierna av det föremål som de kretsar kring: en *goavddis*, en samisk ceremonitrumma. De inblandade tillmätte uppenbarligen föremålet stor vikt: Lars Nikodemus Nillson var beredd att riskera livet för sin rätt att inneha och bruka det; Per Noraeus var beredd att gå mycket långt för att ta kontroll över och förstöra det; storhertigen av Toscana gav uttryck för ett starkt begär till det.

Fallet Lars Nikodemus Nillson sticker ut genom sin grymhet och genom detaljrikedomen i protokoll och rapporter. Men samtidigt är det på många sätt typiskt: under det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talet konfiskerade och förstörde svenska präster och ämbetsmän hundratals, kanske tusentals *goavddis*.⁹ På samma sätt är historien om Nicodemus Tessin och storhertigen av Toscana typisk: under senare delen av 1600-talet träder *goavddis* fram som ett av de mest begärliga samlarobjekten för eliter i Sverige och Europa. Inventarieförteckningar och andra källor vittnar om att *goavddis* blev ett närmast obligatoriskt inslag i svenska stormäns konstkammare eller rustkammare.¹⁰ De återfanns också i en rad tyska konstkammare och så långt bort

som i Florens, Rom, Madrid och London.¹¹

Historierna om Nikodemus och Nicodemus utgör därmed drastiska exempel på hur *goavddis*, föremål som i många hundra år hade intagit en central plats i samiska kulturella och religiösa praktiker, nu också hamnade i centrum för motsägelsefulla koloniala praktiker av förstörelse och samlande. Historierna tecknar konturerna av en intensiv, ofta brutal, kolonial kamp om rätten att inneha, bruka och – inte minst – definiera *goavddis*. En person som befann sig mitt i den kampen var Johannes Schefferus.

Museum Schefferianum

Johannes Schefferus var en av de mest mångkunniga och inflytelserika humanisterna i 1600-talets Sverige. Född 1621 i Strasbourg och utbildad vid tyska och holländska universitet rekryterades han 1648 av drottning Kristina till den Skytteanska professuren i värtalighet och politik vid Uppsala universitet. Filologi och latinsk retorik var hans främsta forskningsfält, men han lämnade också viktiga bidrag inom juridik, historia, arkeologi och etnografi. År 1666 utsågs han till ledamot av det nygrundade *Antikvitetskollegium* ägnat åt insamlandet, studiet och bevarandet av inhemska fornlämningar. Vid sidan av, eller snarare i nära anslutning till, sin gärning som forskare och lärare var Schefferus också en hängiven samlare av böcker, manuskript och föremål. Intill sitt hem i centrala Uppsala lät han på 1660-talet uppföra en byggnad för sina samlingar, det så kallade *Museum Schefferianum*.¹² Byggnaden, som idag ägs av *Kungl. Vetenskaps societeten i Uppsala*, var den första byggnad i Sverige som uppfördes som museum. Den kan förstås som ett led i en europeisk humanistisk tradition, från den italienska renässansens *studiolo* till det tyska 1600-talets *Kunstkammer* – en tradition som byggherren var väl förtrogen med. Karakteristiskt för den traditionen var en stark koppling mellan samlande och forsk-

1. *Museum Schefferianum* uppfördes på 1660-talet intill Schefferus hem i centrala Uppsala.

ning, en koppling som kunde ta konkret rumslig gestalt: utställningsrummet kombinerades ofta med bibliotek och arbetsrum.

Museum Schefferianum är en kvadratisk envåningsbyggnad av ganska blygsamma dimensioner, ca 8 x 8 meter (fig. 1). Den enda dörren leder direkt in till ett långsmalt rum (ca 7,3 x 3,1 meter) med vitputsade väggar, stengolv, välvt tak och tre ganska stora fönster (fig. 2). Eftersom det är byggnadens största och ljusaste rum är det rimligt att anta att det var där Schefferus placerade sin föremålssamling. Öppningar till höger leder till två mindre, nästan kvadratiske rum som kan tänkas ha fungerat som bibliotek och arbetsrum. Det finns inga bevarade bilder eller inventarieförteckningar som gör det möjligt att fastställa föremålens placering, men man kan sluta sig till att de var tätt placerade i det ganska begränsade utrymmet på ett sätt som motsvarar

bevarade bilder av europeiska konstkammar-samlingar från samma tid.

För att få en uppfattning om hur Schefferus museum, eller konstkammare, tedde sig kan man jämföra med en välkänd bild av en annan tidig nordeuropeisk konstkammare, nämligen *Museum Wormianum* inrättad av den danske medicinaren och antikvarien Olaus Wormius.¹³ Bilden från 1655, som utgör frontespis till den publicerade katalogen över Wormius samlingar, visar ett rum av liknande storlek och proportioner som det långa rummet i *Museum Schefferianum*, väl upplyst från två stora fönster och fullkomligt myllrande av föremål hängande på väggarna och i taket, stående på det rutiga stengolvet och liggande på långa öppna hyllor (fig. 3).¹⁴ Ingen strikt systematisering eller kategorisering går att utläsa, naturalier och artefakter är blandade i hela rummet.¹⁵ Naturaliesamlingen domine-

2. Interiör från *Museum Schefferianum*. Sannolikt var det i detta rum Schefferus ställde ut sin föremålsamling.

rar: uppstoppade och torkade djur i taket och högt upp på väggarna; horn från hjort och andra däggdjur hängande på väggen mellan fönstren; stenar, mineraler, snäckor, ben och andra grupper av naturalier placerade på de långa hyllorna, i lådor eller fack försedda med etiketter: ”conchiliata”, ”sulphura”, ”terræ” och så vidare. På motsvarande sätt tycks naturalier ha spelat en viktig roll i Schefferus konstkammare. Hans amanuens Johan Heysig-Ridderstierna arbetade på 1670-talet med en katalog över naturaliesamlingen. Endast sektionen med mineraler är bevarad men den upptar inte mindre än 144 föremål indelade i sju grupper.¹⁶

Bland de av människor tillverkade föremål som är synliga på bilden av Wormius konstkammare spelar föremål från kulturer utanför den kristna europeiska kulturkretsen en viktig roll: pilar, bågar och spjut, kläder

och smycken, en kajak hängande i taket med tillhörande paddel på fondväggen intill ett par skidor. De sistnämnda föremålen pekar mot de danska koloniala intressena i det arktiska området. På ett motsvarande sätt verkar föremål från Sápmi ha spelat en framträdande roll i Schefferus konstkammare. Till skillnad från Wormius konstkammare, såsom den framträder i bilden och katalogen, verkar böcker och manuskript ha utgjort en integrerad del av Schefferus konstkammare, gissningsvis placerade i ett av de mindre, angränsande rummen. Schefferus förde med sig en samling om ca 900 volymer från Strasbourg, en samling som fortsatte att växa under åren i Uppsala.

Efter Schefferus död 1679 skingrades hans samlingar. Några av de samiska föremålen införlivades med Antikvitetskollegiums samlingar, vilka så småningom kom att bli grunden till Historiska museet i Stockholm. En

3. *Museum Wormianum* enligt frontespisen till katalogen över Wormius samlingar (1655).

goavddis skänktes 1681 av amanuensen Johan Heysig-Ridderstierna till *The Royal Society* i London.¹⁷ En *sieidi*, en naturligt formad sten som spelade en viktig roll i samiska religiösa praktiker, förvärvades av adelsmannen och samlaren Mårten Törnhielm på Ekerö;¹⁸ en annan *sieidi* av oklar proveniens finns fortfarande i Schefferus museibyggnad. En del av naturalierna, i synnerhet mineralerna, hamnade så småningom i Stockholmsläkaren Magnus Bromells samlingar.¹⁹ Tjugotvå manuskript finns sedan 1719 i Uppsala universitetsbibliotek. Därutöver har Schefferus aktiviteter som samlare lämnat få historiska spår, jämfört med exempelvis Wormius. Under Schefferus livstid tycks dock hans konstkammare ha varit välkänd och ansedd. Nordeuropeiska studenter, forskare och samlare reste till Uppsala för

att besöka *Museum Schefferianum*, ledsagade av dess uppenbarligen gästfria grundare.

Prins Albrechts besök

En av besökarna var prins Albrecht, näst äldste son till hertig Ernst av Sachsen-Gotha. Prinsens resa var nära förknippad med faderns ansträngningar att utöka och komplettera konstkammaren i *Schloss Friedenstein* i Gotha; han hade det uttryckliga uppdraget att samla information om konstkammare längs resvägen.²⁰ En resedagbok, författad av en anonym medresenär till prinsen, redogör för färden under sommaren och hösten 1670, via Holstein och Danmark till Sverige.²¹ Konstkammaren i Gottorp beskrivs kortfattat, med en hänvisning till den tryckta katalogen författad av Adam Olearius, bibliotekarie hos

Fredrik III av Holstein-Gottorp.²² Den kungliga konstkammaren i Köpenhamn, däremot, blir föremål för en detaljerad beskrivning som sträcker sig över sju sidor – där återfanns bland andra föremålen från *Museum Wormianum*, som förvärvats av danske kungen Fredrik III efter Olaus Wormius död 1655.²³

Onsdagen den 14 september anlände resenärerna till Uppsala där de besökte domkyrkan och studerade dess gravmonument.²⁴ Dagen därpå tog Schefferus emot och visade sin ”Naturkammer” – beteckningen som författaren till resedagboken använder tycks stärka antagandet att naturalierna spelade en framträdande roll i samlingen.²⁵ Av dagboken framgår att värd och gäster studerade föremålen tillsammans och att värden tog sig tid att förklara några av dem i detalj, såsom föremålen från den samiska kultursfären. Sällskapet studerade och pratade om samiska kläder, en släde med seldon avsedd för renar, ett par skidor, en rock tillsammans med ett par stövlar och en väska gjorda av renskinn samt en mössa gjord av andskinn – ett uppstoppat exemplar av samma slags and hängde på vägen över mössan.²⁶

Särskilt intresse ägnades tre *goavddis*, om vilka den anonyma författaren till resedagboken skriver:

Tre samiska trummor, något avlånga och gjorda av trä, ungefär två spann långa, ett och ett halvt spann breda och en handsbredd höga.²⁷ På undersidan hade de två hål i vilka man kunde greppa med handen för att hålla trumman. Trummorna var täckta av pergament med fullt av ritade tecken. Dessa trummor använder samerna för att spå. Därtill har de en mässingsring och en liten hammare av ben. De lägger ringen på trumman som de håller i en hand, och slår på trumman med hammaren, som de håller i den andra handen, så att ringen som ligger på trumman rör sig. När ringen hamnar på ett tecken förutspår de något gott eller ont. Dessa trummor låter kungen sina ämbetsmän i Lappmarken konfiskera, och de som brukar trummorna blir bestraffade därför.²⁸

Citatet antyder att man studerade Schefferus tre *goavddis* omsorgsfullt, vred och vände

på dem, och att ägaren tog sig tid att förklara det samiska bruket av dem, men också den svenska kolonialmaktens strävan att stoppa detta bruk. Med utgångspunkt i citatet är det möjligt att definiera fyra kategorier av aktörer inblandade i kampen om *goavddis* mening, värde och bruk. Den första kategorin utgörs av skickliga samiska hantverkare, inte explicit omnämnda i dagbokscitatet men antydda i dess inledande beskrivning av material och utformning – i synnerhet av ordet ”gemacht” (gjord). Dessa anonyma hantverkare hade kunskapen att skapa visuellt anslående och rituellt brukbara föremål, och att variera utformningen och utsmyckningen av dem inom de ramar som sattes av estetiska traditioner och rituella praktiker. Därpå följer en kategori som uttryckligen pekats ut i citatet, bestående av de nåjder (samiska schamaner) och andra samer som brukade *goavddis* i rituella och musikaliska framträdanden. Den tredje kategorin, också utpekad, utgörs av de svenska ämbetsmän och präster som ägnade sig åt att konfiskera *goavddis* och att förhindra bruket av dem, som ett led i disciplineringen av samerna och strävan att inlemma dem i den ortodoxa svenska kyrkan. De flesta *goavddis* förstördes under några decennier runt år 1700 och, som vi redan har sett, de samer som trotsade förbudet att bruka dem hotades av dödsstraff. Den scen som citatet målar upp, med Schefferus som lägger ut texten om *goavddis* för sin förnäma gäst, vittnar om en fjärde kategori bestående av svenska och europeiska forskare för vilka *goavddis* främst var materiella källor till kunskap om samiska kulturella och religiösa praktiker. Till dessa fyra kategorier kan en femte läggas, nära relaterad till den sistnämnda och exemplifierad av prins Albrechts far, hertig Ernst av Sachsen-Gotha, utan vilkens intresse för konstkammareresedagboken sannolikt aldrig skulle ha blivit skriven: en kategori bestående av de svenska och europeiska samlare för vilka *goavddis* framstod som exotiska och begär-

liga föremål. Hertig Ernst lyckades själv inte förvärva någon *goavddis*, men 1729 hade en införlivats med samlingarna i Gotha.

Dessa aktörer relaterade till *goavddis* på olika sätt men alla bekräftade genom sina handlingar och praktiker värdet och betydelsen av föremålen i fråga. *Goavddis* hade uppenbarligen kraften att väcka starka känslor och utlösa handlingar av olika slag. För de koloniserade var det en fråga om kulturell och religiös identitet och om hanterandet av relationen mellan det profana och det heliga. *Goavddis* var visuellt kraftfulla objekt vilkas mening aktualiserades i musikaliska, rituella framträdanden där deras rytmer smälte samman med jojken.²⁹ I en tid av tilltagande kolonialt förtryck och hotad kulturell identitet kan man anta att betydelsen av dessa meningsladdade, kraftfulla föremål blev än starkare. För de svenska kolonisatörerna vävdes *goavddis* in i ambivalenta föreställningar och handlingar av kontroll och begär. Som verktyg för hedniska praktiker konfiskerades de av myndigheter och präster i en systematisk och ofta brutal strävan att disciplinera den samiska befolkningen och inlemma den i den ortodoxa lutherska statskyrkan. Men blotta kraften i det våld med vilket *goavddis* förstördes och bruket av dem hindrades tycks bekräfta deras betydelse. *Goavddis* var inte bara ett exempel på primitiv vidskepelse; de var redskap för djävulens bländverk och därmed ett reellt hot mot den kristna kulturen. Samtidigt tycks föreställningar om *goavddis* inneboende magiska krafter starkt ha bidragit till deras status som begärliga, värdefulla samlarföremål för svenska och europeiska eliter. Behovet att förstöra och begäret att äga är således två sidor av samma mynt.

Efter studiet av *goavddis* fortsatte prins Albrecht och Schefferus till samlingen av mineraler.³⁰ Många av dessa härrörde från Sápmi och var därmed tydligt relaterade till den svenska kolonialpolitiken; koloniseringens ekonomiska drivkrafter var ju exploatering-

en av råvaror, inte minst mineraler. Besöket avslutades med samlingarna av böcker och manuskript. Prins Albrechts besök i Schefferus konstkammare var inte unikt. I en annan bevarad resedagbok beskriver Corfitz Braem, son till en av Danmarks ledande köpmän och så småningom borgmästare i Helsingör, hur han vid jultid 1671 fick ta del av samlingen tillsammans med dess ägare. Även denna gång är det de samiska föremålen som ägnas störst intresse.³¹

Källorna vittnar alltså om en praktik i norra Europa där medlemmar av eliten besökte varandras konstkammare. De antyder också att svenska samlare och samlingar var del av ett sådant utbyte i högre grad än man vanligtvis tänker sig. Social prestige var säkerligen en drivkraft: aristokrater, lärda och köpmän solade sig i varandras glans och framträdde som personer med förmåga att själva samla och ta del av och värdera andras samlingar. Kunskap var en annan: både prins Albrechts och Corfitz Braems resor hade karaktären av bildningsresor och deras dagböcker är rika på precisa uppgifter om enskilda föremål, uppgifter förmedlade av Schefferus eller andra sakkunniga. Konstkammaren framträder alltså som en plats för förmedling av kunskap.

Lapponia

Men Schefferus konstkammare hade inte bara betydelse för *förmedlingen* av kunskap om Sápmi. Den var också en plats för *produktion* av kunskap. År 1671, mittemellan prins Albrechts och Corfitz Braems besök, fick Schefferus i uppdrag av universitetskansler Magnus Gabriel De la Gardie att skriva en bok om Sápmi och samerna. Resultatet, *Lapponia*, publicerades på latin i Frankfurt 1673 och blev en europeisk bestseller som snabbt översattes till flera språk: engelska (1674, 1704 och 1751), tyska (1675), franska (1678) och holländska (1682 och 1716) – på svenska kom den märkligt nog först 1956.³² På ett allmänt plan kan *Lapponia* relateras till de intensifie-

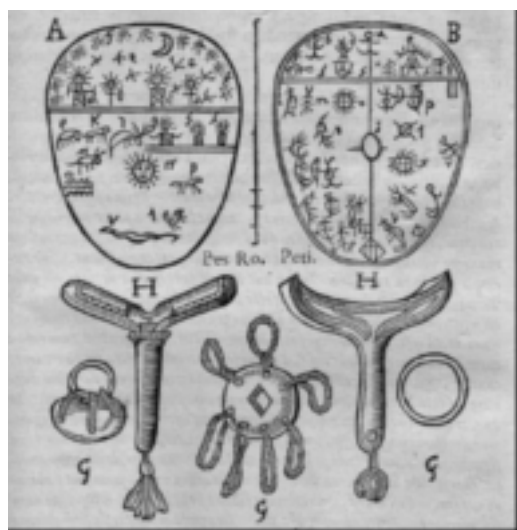
rade koloniala aktiviteterna i Sápmi – dess publicering sammanfaller i tid med det tidigare omnämnda Lappmarksplakatet. I förordet till *Lapponia* anför Schefferus ett annat motiv, nämligen rykten som sades spridas i Europa om att 1600-talets svenska militära triumfer hade nåtts med hjälp av samisk trolldom.³³ Den svenska militära stormakten skulle alltså vila på hedniska praktiker, och på bruket av *goavddis*, djävulens redskap! Sådana rykten gjorde det angeläget att sprida sann kunskap om Sápmi och samerna.

Schefferus besökte aldrig själv Sápmi. I förordet till *Lapponia* introducerar han sina källor och ger därmed en inblick i sin forskningsmetod. En huvudkälla utgörs av nyskrivna rapporter av svenska präster verkamma i Sápmi. Viktiga är också de femtio-fyra författare som Schefferus förtecknar, från antika auktoriteter som Plinius och Tacitus, över medeltida historiker som Adam av Bremen och Saxo Grammaticus, till samtida forskare som Olaus Wormius och Isaac Vossius.³⁴ Slutligen – och av störst intresse i det här sammanhanget – lyfter Schefferus fram föremål som källor. Han framhåller att

egenhändigt utförda teckningar efter fysiska föremål inte bara tjänat som förstudier till bokens illustrationer utan att de utgör en metod för kunskapsproduktion: med hjälp av dem har sådant kunnat tydliggöras som inte går att förklara med ord.³⁵ I bokens dedikation till Magnus Gabriel De la Gardie uttrycker Schefferus sin tacksamhet över att denne ställt sin samling av samiska föremål till författarens förfogande, något som möjliggjort jämförelser med de egna föremålen.³⁶

Med dessa källor till hands skred Schefferus till verket. Gissningsvis låg hans arbetsrum i den lilla museibygnaden där han hade omedelbar tillgång till såväl texterna som de materiella källorna. De frekventa hänvisningarna i boken till texter och föremål gör ett sådant antagande rimligt: författaren tar hela tiden sina källor i bruk. Arbetet kännetecknas av en kritisk hållning. Schefferus varken avfärdar eller tar för givet vad källorna utsäger innan han grundligt undersökt dem och jämfört dem med varandra. Och i den kritiska processen spelar föremålen, de materiella källorna, en viktig roll. Med hjälp av dem kan han komplettera och ibland korrigera de skriftliga källorna.

Flera exempel på detta finns i bokens mest omfattande kapitel, ägnat åt samernas ”trolldomskonst [...] som ännu icke alldeles upphört bland dem”.³⁷ Med stöd i prästernas rapporter konstaterar Schefferus att samerna tycks besitta en särskild förmåga till trolldom, något som kan förklaras genom djävulens inflytande.³⁸ Och för samernas utövande av trolldom spelar *goavddis* en central roll. Den följande undersökningen av samisk trolldom utgår från prästernas rapporter samt från de *goavddis* som författaren hade tillgång till, tre i egen ägo samt tre som Magnus Gabriel De la Gardie ställt till hans förfogande. Alla sex *goavddis* är representerade i detaljerade träsnitt i den sakliga, redovisande stil som är kännetecknande för tidens vetenskapliga bilder. I tre fall, bilderna C, D och F, avbildas

4. Träsnittet ur Schefferus *Lapponia* (1673) visar två *goavddis* med tillhörande hammare. Trumman till höger hörde till Schefferus samling.

både fram- och baksida på trumman och i två fall, A och B, avbildas även de hammare med vilka nåjden slår på trumman samt de ringar som läggs på trumskinet (fig. 4).

Schefferus redogörelse för *goavddis* utformning är precis och detaljerad. Han jämför de fysiska föremålen med skriftliga källor och känner sig ofta föranlåten att förtydliga och korrigera de senare. När till exempel en rapportör uppger att skinet på *goavddis* är fäst vid ramen med hjälp av träpinnar kommenterar Schefferus att han sett åtminstone ett exempel på hur skinet istället fästs med trådar av rensenor.³⁹ I ständig dialog med de fysiska föremålen och bilderna av dem beskriver han hur trummorna är uppbyggda av en ram, eller en urholkad trästock, på vilken ett renskin är spänt. På skinet har tecken och figurer målats med rödfärg, en dekokt av krossad albark. Med hänvisning till de fysiska föremålen slår författaren fast att uppsättningen av tecken varierar stort mellan olika *goavddis*.⁴⁰ Där finns representationer av de samiska gudarna tillsammans med djur, geografiska orter och himlakroppar. Ofta förekommer också bilder av Kristus, apostlarna och andra gestalter ur Bibeln. 1600-talets *goavddis* bär därmed vittnesbörd om en kultur där kristendomen spelar en viktig roll vid sidan av andra religiösa praktiker – på samma sätt som historien om Lars Nikodemus Nillson.

Kontroll, begär, kunskap

Den europeiska kolonialismen kan beskrivas som ett projekt av inordnande och kontroll: med missionering, undervisning och våldsmakt strävade man efter att inordna och kontrollera de koloniserade; med namngivning, kartografi och indelning i administrativa enheter tog man kontroll över deras territorium och inordnade det i en geopolitisk maktstruktur. På motsvarande sätt måste även de koloniserades föremål inordnas och kontrolleras av kolonialmakten. Kampen om *goavddis* under slutet av 1600-talet kan för-

stås som ett exempel därpå. Det handlade om föremål förknippade med hedniska praktiker och med en kulturell och religiös självständighet som inte kunde tolereras av kolonialmakten. Svenska ämbetsmän, präster, samlare och forskare var alla på sitt sätt inbegripna i projektet att ta kontroll över *goavddis* och inordna dem i en kristen världsuppfattning. Deras olika praktiker – konfiskera, förstöra, samla, studera – kan förstås som led i samma koloniala projekt. Från att under flera hundra år ha fått sin mening som estetiskt, musikaliskt och rituellt kraftfulla föremål i en samisk kulturell kontext omvandlades *goavddis* genom dessa praktiker till ”koloniala objekt”, objekt för vilka kolonialismen utgjorde en ny meningsproducerande kontext.⁴¹ Men *goavddis* nya status som ”koloniala objekt” är långt ifrån entydig och stabil. Tvärtom kännetecknas den av ambivalens och en ständig glidning mellan aversion och fascination.

Litteraturforskaren och den postkoloniala teoretikern Homi Bhabha har beskrivit den ambivalenta och instabila relationen mellan koloniserare och koloniserad i termer av ”colonial desire and discipline”.⁴² Kampen om *goavddis* framstår som ett exempel på just en sådan ambivalent kolonial relation. Behovet av ”discipline”, eller kontroll, tog sig våldsamma uttryck i konfiskation, förstörelse och grym bestraffning medan ”desire”, eller begär, manifesteras i samlandet och uppvisandet av föremålen. Som jag visat kan dessa skenbart motsatta praktiker förstås som två sidor av samma mynt. Med utgångspunkt i Schefferus handhavande med *goavddis* skulle jag vilja lägga ett tredje begrepp till Bhabhas ”discipline” och ”desire”, eller kontroll och begär; ett begrepp nära relaterat till men ändå urskiljbart från dem, nämligen kunskap. *Goavddis* är för Schefferus i första hand föremål för kunskap, i dubbel bemärkelse: de är föremål om vilka kunskap produceras, men också materiella källor ur vilka kunskap utvinns. Kunskapsproduktionen är nära lierad med

kontroll. I fallet med *Lapponia* var ju själva upphovet till verket ett behov av att ta kontroll över kunskapen om samerna. Kunskapen är också förknippad med begär, något som blir tydligt i 1600-talets konstkammare där begäret att äga och viljan att förstå inte går att skilja från varandra. De koloniala praktikerna kring *goavddis* i det sena 1600-talet låter sig således tolkas med hjälp av begreppstriaden kontroll – begär – kunskap, där de tre begreppen relaterar till och får färg av varandra. För Per Noraeus handlade det främst om kontroll, för storhertigen av Toscana om begär och för Schefferus om kunskap. Men begreppen är inflettade i varandra och verksamma tillsammans i dessa olika exempel på koloniala praktiker.

Hur förödande dessa praktiker kunde vara för de koloniserade vittnar historierna om Nikodemus och Nicodemus om. Den förra visar hur även föremålen drabbades av det koloniala våldet – Lars Nikodemus Nillsons *goavddis* brändes på bålet tillsammans med

sin ägare. På Historiska museet i Stockholm finns en *goavddis* som sannolikt härrör från trakten norr om Ume älv (fig. 5).⁴³ På 1700-talet återfanns den i konstkammaren på Fullerö i Uppland, dit den enligt traditionen skänktes av Carl von Linné. Trumskinnets avren är sprucket, något som kan förklaras av materialets ålder. Där finns emellertid ett par påfallande raka snitt som snarare antyder våld med en kniv eller annat vasst redskap. Och vid ena kortsidan har skinnets mörknat, som om det utsatts för eld. Exakt vad som hänt går inte att rekonstruera, men i sitt nuvarande skick framstår denna *goavddis* som en smärtsamt uttrycksfull gestaltning av kolonialt våld, ett våld som utgör ett större inslag i Sveriges historia än vi ofta vill erkänna.

Mårten Snickare, docent
Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet

5. *Goavddis*, nu i Historiska Museet. Skadorna på trumskinnets förefaller delvis orsakade av avsiktligt våld.

Noter

- 1 Den här artikeln har skrivits inom ramen för ett forskningsprojekt om samlande och utställande av utomvästerländska föremål i 1600-talets Sverige, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.
- 2 Se Daniel Lindmark, "Colonial Encounter in Early Modern Sápmi", *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*, eds. Magdalena Naum & Jonas M. Nordin, New York: Springer 2013, s. 131–146, med vidare referenser. Sápmi är det nordsamiska namnet för Sameland och syftar på samernas historiska boplatser i norra Skandinavien och Ryssland. Under 1600-talet var den vanligaste svenska benämningen "Lappmarken".
- 3 *Goavddis* är det nordsamiska namnet på ceremonitrummorna. Den lulesamiska beteckningen är *goabdes* och den sydsamiska *gievrie*. Se Rolf Christoffersson, *Med tre röster och tusende bilder. Om den samiska trumman*, (diss.) Uppsala 2010, s. 70, 103. Huvudkällan till de händelser som återberättas här är tingsprotokollen från rättegången mot Lars Nilsson, publicerade i Ernst Manker, *Nåidkonst. Trolltrummans bildvärld*, Stockholm: LTs förlag 1965, s. 122–129. Protokollet talar om "Trä Gudar" och "Träafgudar".
- 4 Manker 1965, s. 128.
- 5 Rapporten till Justitierevisionen refereras i Soili-Maria Olli, *Visioner av världen. Hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789* (diss.), Umeå 2007, s. 131. Citatet härrör därifrån.
- 6 Den enda kända källan är brevväxlingen mellan Nicodemus Tessin och den svenske diplomaten Daniel Cronström mellan den 15 mars och den 10 december 1706. Brevväxlingen är publicerad i *Les relations artistiques entre la France et la Suède 1693–1718: Extraits d'une correspondance entre l'architecte Nicodème Tessin le jeune et Daniel Cronström*, red. R.-A. Weigert & C. Hernmarck, (Nationalmusei skriftserie, 10), Stockholm 1964, s. 352–356.
- 7 Weigert & Hernmarck 1964, s. 354–355.
- 8 Weigert & Hernmarck 1964, s. 356.
- 9 Christofferson 2010, s. 5.
- 10 Under 1600- och det tidiga 1700-talet fanns inte något entydigt namn på den typ av samlingar som blev allt vanligare bland den europeiska eliten. "Kunstkammer", "Naturkammer", "Museum" och "Cabinet" är några av de vanligaste beteckningarna. I den tyskspråkiga forskningen, som är den mest livaktiga på fältet, har "Kunstkammer" kommit att bli den vedertagna beteckningen och jag använder den därför här, i den försvenskade formen "Konstkammare". Kännetecknande för Konstkammaren är att typer av föremål som i senare tid kom att skiljas från varandra – naturalier, konstföremål, etnografiska och arkeologiska föremål, vetenskapliga instrument, vapen – samsades utan någon hierarkisk ordning. Bland svenska stormän tycks det ha varit vanligt med en rustkammare som dominerades av vapen, men med inslag av konstkammarens alla föremålstyper. Om konstkammaren, se särskilt Horst Bredekamp, *Antikensehnsucht und Maschinenglauben. Die Geschichte der Kunstkammer und die Zukunft der Kunstgeschichte*, Berlin: Wagenbach 1993.
- 11 I sin stora inventering på 1930-talet identifierar Ernst Manker 71 bevarade "äkta" goavddis, 42 i Sverige och 29 i övriga Europa. Se Ernst Manker, *Die Lappische Zaubertrommel. Eine ethnologische Monographie*, I-II, Acta Lapponica 1938–50. Utöver dessa har Gunilla Edbom funnit ytterligare några i Moskva, S:t Petersburg och Madrid. Se Gunilla Edbom, *Samiskt kulturarv i samlingar. Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*, Arkeologisk rapport 2005:1, Åjtje, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 2005.
- 12 Namnet *Museum Schefferianum* dyker första gången upp i en katalog över naturalierna i samlingen, upprättad 1677 av Schefferus amanuens Johan Heysig-Ridderstierna. Handskrift i UUB, Nordin 1190, fol. 135–138.
- 13 Om *Museum Wormianum*, se vidare Camilla Mordhorst, *Genstandsfortællinger. Fra Museum Wormianum til de moderne museer*, Köpenhamn: Museum Tusulanums Forlag 2009.
- 14 *Museum Wormianum seu Historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus auctoris servantur*, Amsterdam 1655.
- 15 I inventarieförteckningar över konstkammarsamlingar från 1600- och det tidiga 1700-talet förekommer ibland en indelning i "naturalia" och "artificialia". En sådan indelning tycks dock inte ha präglat placeringen av föremålen i rummet.
- 16 "INDEX RERUM NATURALIUM, quæ servantur in MUSEO SCHEFFERIANO Upsaliae. Descriptus Holmiæ An. 1677. m. Maj." Handskrift i UUB, Nordin 1190 fol. 135–138.

- 17 Manker 1938, nr 56; Edbom 2005, s. 38.
- 18 Mårten Törnhielm, ”Continuation af någre få Anmärckningar, Cataloguen konstkammaren tillhörige”, KB Handskrifter, X 526, s. 135. *Sieidi* är den nordsamiska beteckningen på denna typ av föremål. På lulesamiska betecknas de *siejdde*, på svenska oftast *seite*. Se Christoffersson 2010, s. 99, 208.
- 19 Sven Hof, ”Oryctophylacium Bromelianum”, 1751, KB Handskrifter, Engeström C.X.1.34, fol 3v-4r [s.n.].
- 20 Dominik Collet, *Die Welt in der Stube. Begegnungen mit Außereuropa in Kunstkammern der Frühen Neuzeit*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2007, s. 63f.
- 21 ”Reyse Diarium oder beschreibung deßen, was bey der A:o 1670 won H. Albrechts zu Sachßen Gotha fürstl. Durchl. naher Hollstein, Dennemarck und Schweden gethanen Reyse von Tage zu Tage passiret und vorgegangen“, Handskrift i British Library, Add. 15113.
- 22 Reyse Diarium, fol. 34v–35r.
- 23 Reyse Diarium, fol. 72r–75r.
- 24 Reyse Diarium, fol. 111v.
- 25 Reyse Diarium, fol. 116v.
- 26 Reyse Diarium, fol. 117r.
- 27 Spann är ett längdmått som motsvarar avståndet mellan fingertopparna på tummen och långfingret hos en vuxen man med utsträckt hand, dvs. ca 20 cm.
- 28 Reyse Diarium, fol. 117r–117v, min översättning. I original: ”Drey Laptrommeln, die waren von Holtz etwas ablänglicht gemacht, und etwa zwey gute Spannen lang, 1 ½ breit, und einer Handbreit hoch, hatten unten am Boden zwey Löcher, daß mann mit der Hand hinein greiffen und sie halten konnte, waren oben mit Pergamen überzogen, welches gantz voll characteren geschriben war. Diese Trommeln brauchen die Lappen zum Warsagen, haben darbey einen Meßingenes Ring, und klein Hämmerlein von Bein, den Ring legen sie oben auf die Trommel, welche sie in einer Hand halten, und schlagen mit dem Hämmerlein so sie in der andern Hand führen, auf die Trommel, daß sich der darauf liegende Ring beweget – Nachdem nun derselbe auf einen characterem fälle prophecÿen sie etwas gutes oder böses. Diese Trommeln läßet ihro der König durch die Amtleute in dem Lapmark wegnehmen, und die, sie sich derselben bedienen, deswegen bestraffen.“
- 29 Christoffersson 2010, s. 125–151, visar att det finns en lång tradition av att beskriva samerna som omusikaliska och trumman som ett rituellt redskap men inte ett musikinstrument. Med stöd hos bl.a. Gilbert Rouguet, *Music and Trance. A Theory of the Relations between Music and Possession*, Chicago U P 1985, driver Christoffersson tesen att trumman är att förstå som ett musikinstrument och att trumspelandet tillsammans med jojken är att förstå och tolka som musik. Detta är bara ett bland många exempel på hur de Andras kulturella yttringar brukar definieras i termer av ”rit” medan ”konst” är en kategori reserverad för den moderna, kristna västvärlden. Vid närmare betraktande suddas dessa gränser ut: meningen med och bruket av *goavddis* i den samiska kulturen svarar på många sätt mot meningen med och bruket av konstföremål i det tidigmoderna kristna Europa, exempelvis kyrkornas altaruppsatser vilkas mening aktualiserades i mässan i samspel med sången, musiken och församlingens rituella rörelser.
- 30 Reyse Diarium, fol. 117v–118r.
- 31 Corfitz Braem, *Dagbok under en resa i Sverige åren 1671 och 1672*, red. Bert Möller, Stockholm: Norstedt 1916, s. 45–46.
- 32 Johannes Schefferus, *Lapponia*, Frankfurt 1673. I det följande hänvisas till den svenska översättningen: Johannes Schefferus, *Lappland* (översatt från latin av Henrik Sundin), Uppsala: Almqvist & Wiksell 1956.
- 33 Schefferus, *Lappland*, s. 32.
- 34 Schefferus, *Lappland*, s. 35.
- 35 Schefferus, *Lappland*, s. 33.
- 36 Schefferus, *Lappland*, s. 29.
- 37 Schefferus, *Lappland*, s. 151–185, citerat från s. 151.
- 38 Schefferus, *Lappland*, s. 153ff.
- 39 Schefferus, *Lappland*, s. 156.
- 40 Schefferus, *Lappland*, s. 159.
- 41 Om ”koloniala objekt”, se W. J. T. Mitchell, *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 2005, s. 145–168.
- 42 Homi Bhabha, ”Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree outside Delhi, May 1817”, *Critical Inquiry*, Vol. 12, No. 1, 1985, s. 144.
- 43 Se Manker 1938, nr 50, s. 723–727.

SUMMARY

Discipline, Desire, and Knowledge

The Colonial fight over Goavddis

This article deals with *goavddis* (ceremonial Sami drums) as objects at the centre of colonial struggle between Swedish officials and the Sami in the decades around 1700. For the Sami, *goavddis* were a matter of cultural and religious identity, and of the relation between the profane and the sacred; they were aesthetic objects whose meaning and power was actualized in ritual and musical performances. For the colonizers, the *goavddis* were caught up in ambivalent acts of discipline and desire. As instruments for heathen practice they

were confiscated by Swedish officials and clergy in a systematic, often brutal, effort to discipline the Sami population and conform it to the Orthodox Lutheran State church. At the very same time, however, they became desirable collectibles among the Swedish and European elites. The need to destroy and the desire to possess – so this article claims – were two sides of the same coin. It was about taking control of the *goavddis*, subordinating them to the gaze of the colonizer, and ranging them under a colonial system of knowledge.

Årstafruns dagböcker. Godsekonomi mellan marknad och självhushållning

Ulrica Söderlind

”Gud vare lof! För hvarje framlefvad dag, ty jag har aldrig lidit brist på mat, dricka och kläder!”

Citatet är hämtat från Årstafrun och daterat den 13 september 1793. Årstafrun hette egentligen Märta Helena Reenstierna och kom till Stockholm från Småland vid 19 års ålder år 1772. Kort därefter lärde hon känna den man som kom att bli hennes livs kärlek och make, ryttmästaren Christian Henrik von Schnell, som var dubbelt så gammal som hon. Cirka ett år efter första mötet stod bröllopet och hon flyttade in på Årsta Gård utanför Stockholm. Paret fick åtta barn, där endast ett överlevde till vuxen ålder, dock gick det sista kvarvarande barnet bort i en ålder av 32 år, ett år efter faderns bortgång. Årstafrun gick själv ur tiden 1841. Artikeln handlar om Märta Helena Reenstiernas arbete under perioden 1793–1839 på Årsta vad gäller trädgård, jordbruk och djurhållningen, texten bör ses som en fallstudie för Årsta.

Källmaterialet och tidigare forskning

Märta Helena Reenstierna skrev dagböcker under sin tid som fru på Årsta i en oavbruten följd under åren 1793–1839. Dagböckerna förvaras idag av Nordiska museet och transkriberades till maskinskrift av fil. dr Gunnar Broman under 1940-talet. Under senare år har dagböckerna även digitaliserats på så vis att den transkriberade maskinskriften finns på CD-skiva vid Nordiska museets arkiv i Stockholm. Det maskinskrivna materialet uppgår till cirka 5 000 A4-sidor, som innefattar samt-

liga dagboksanteckningar, men även det som Årstafrun kallade bilagor och allehanda. Av dagböckerna att döma skrev Årstafrun i dem varje kväll, i vissa fall dagen efter. Hon behandlar allt från stort till smått i sin vardag och högtider. Detta gör källmaterialet mycket trovärdigt och med hög forskningspotential. Dagböckerna låg till grund för Lars Widdings romansvit *På Årstafruns tid*; de har även getts ut i urval, där cirka tjugo procent av materialet använts i tre olika delar under namnet *Årstadagboken. Journaler för åren 1793–1839* under åren 1946–1953 med Gunnar Broman och Sigurd Erixon som redaktörer. År 2010 utgav Kristina Ekerö Eriksson *Årstafruns dolda dagböcker*. Dagböckerna användes även inom det internationella forskningsprojektet ”Millennium” som studerade klimat och klimatförändringar över tid. För Sveriges del användes de närmare 15 000 väderobservationerna i Årstadagböckerna för att hjälpa till att skapa en klimatkurva för landet under 500 år.¹

Den här artikeln skiljer sig således från tidigare forskning eftersom den undersöker Årstafruns arbete för gårdens verksamhet; arbetsaktiviteterna på Årsta har delats in i tre grupper: trädgård, djurhållning och jordbruk. Indelningen är gjord av mig själv och även om det kan diskuteras att en del av den sådd och skörd som skedde i trädgården skulle kunna flyttas till jordbruket har jag i alla fall valt att ha den under hortikulturen.

Dagböckerna är mycket detaljrika och samma företeelse förekommer många gånger under den aktuella tidsperioden, den totala

summan av noteringar återfinns i det avslutande textavsnittet, medan fotnoterna i texten innehåller ett urval, omfånget av att redovisa samtliga noteringar är för stort för denna text. Om någon är intresserad så finns en fullständig fotnotsförteckning hos författarinnan till denna artikel. Artikeln kan beskrivas som empiriskt inriktad forskning, i och med detta görs inget anspråk på att använda någon form av teori.

Trädgård

Mycken tid och möda lades ned på trädgårdarna vid Årsta där aktiviteterna var av olika slag. Frukträd och bärbuskar upptog en stor del, framför allt de större träden som till exempel äppelträd. Både Årstafrun och hennes trädgårdsmästare, och ibland även andra familjer, genomförde en inspektion av trädgårdarna, där det noterades när träden stod i blom. Översynen av träden innefattade bland annat att kontrollera om och när väderleken förstört träden eller om tjuvar varit framme. När det senare var fallet skördades äpplena tidigare än vanligt, i vissa fall redan innan de var mogna. Detta för att rädda så mycket som möjligt av skörden. I översynen ingick även att ersätta utgångna träd mot nya, i vissa fall byttes äppelträd ut mot päronträd. Fallfrukten plockades efter hand som den mognade. Fanns det ett överflöd av fallfrukt gavs de till djuren på gården som foder med skal och kärnhus. Utöver detta skedde nedplockning av äpplen vartefter de mognade.

När det fanns behov av ett nytt bestånd började det med att äppelkärnor sattes. Större delen av äppelskörden sändes iväg för avsalu i staden, men en del gavs bort som gåvor. Även om alla försiktighetsåtgärder vidtogs för de äpplen som efter skörd förvarades inomhus fanns det inga garantier för att de inte förstördes av möss och råttor; detta gällde även för andra trädgårdsprodukter. När råttorna kom in i förvaringsutrymmena släpptes katter in för att försöka få bukt på problemet som stund-

Miniatyrporträtt av Märta Helena Reenstierna (Årstafrun) på ring. Nordiska museets arkiv.

tals var förödande. Äpplen gavs även bort till brorsonen och till andra bekanta och deras barn. Äpplen skänktes också bort till behövande, ibland så mycket som över två tunnor (en tunna motsvarade ca 147 l). Man kunde använda äpplena till att koka mos eller soppa på eller utfodra djuren med dem. Förutom till äppelmos kunde de torkas till förtäring under den kallare delen av året.²

Det förekommer även notiser om när alla buskar och träd under våren stod i full lövsprickning i trädgårdarna. I trädgårdarna fanns också andra träd och buskar som körsbär, hallon, krikon, päron, vinbär, plommon och krusbär. Det förefaller som om det mesta av skördarna togs till vara i form av syltning, saftkokning eller torkning för att ätas och drickas under vintern. Jordgubbarna tycks dock till stor del ha konsumerats på gården; jordgubbarna stod ibland under vatten på grund av att isen i dammen hastigt släppte och vattnet svämmade över med stor kraft och hastighet, det förekom även att skörden

slog fel trots alla tänkbara omsorger. I vissa fall skördades allt samtidigt.³

I likhet med inspektionen av äpplena sågs även andra buskar och träd över; om de ansågs vara för gamla togs de bort och nya planterades. I översynen ingick likaså att se till att de nysatta buskarna klipptes ordentligt för att ge bästa avkastning. De skördade bären och frukterna rensades innan de ibland åts färska, men de syltades för det mesta in, i vissa fall syltades de om efter en tid om det så behövdes, till exempel om de redan förädlade produkterna hade börjat mögla. I fråga om hallon sattes de inte enbart för nyttan utan även för estetiken, ett exempel på detta är när hallonfrön såddes runt påfågelburen i trädgården.⁴

Det var inte enbart skötseln av träd och buskar som noterades utan även när trädgårds-sängarna kördes och när de olika sorterna planterades samt skördades. Det noterades också när de första primörerna kom, som exempel de första rädisorna, grönsalladen, sparrisen eller de första jordgubbarna. Ärtor och bönor var ett viktigt inslag i trädgårdarna och efter skörd och tröskning lades det ned mycket arbete på att torka, sprita och rensa dem innan de fördes till staden för avsalu eller så åts de vid det egna bordet; de saltades även in för vinterbruk. Om så var fallet hade de såatts just för det ändamålet, vilket tydligt framkommer av anteckningarna. Vid dessa tillfällen noteras det att avkastningen skulle gå till trädgårdsmästaren och andra anställdas behov om de så önskade. Årstafrun ansåg att hon inte kunde neka sina anställda detta eftersom trädgården var så stor. Hon samlade själv in och spritade de bönor och ärtor som skulle användas till frö nästkommande år, och det noterades i vilket skick de var, exempel på detta är hur många som var maskätna. Ibland hade kycklingarna ätit upp fröerna i sängarna, vilket minimerade skörden.⁵

Det finns vidare noteringar om bönonas och ärtornas utseende, bland annat att de var småväxta vid skörd. Ibland rensades och spritades ärtor och bönor under enbart förmid-

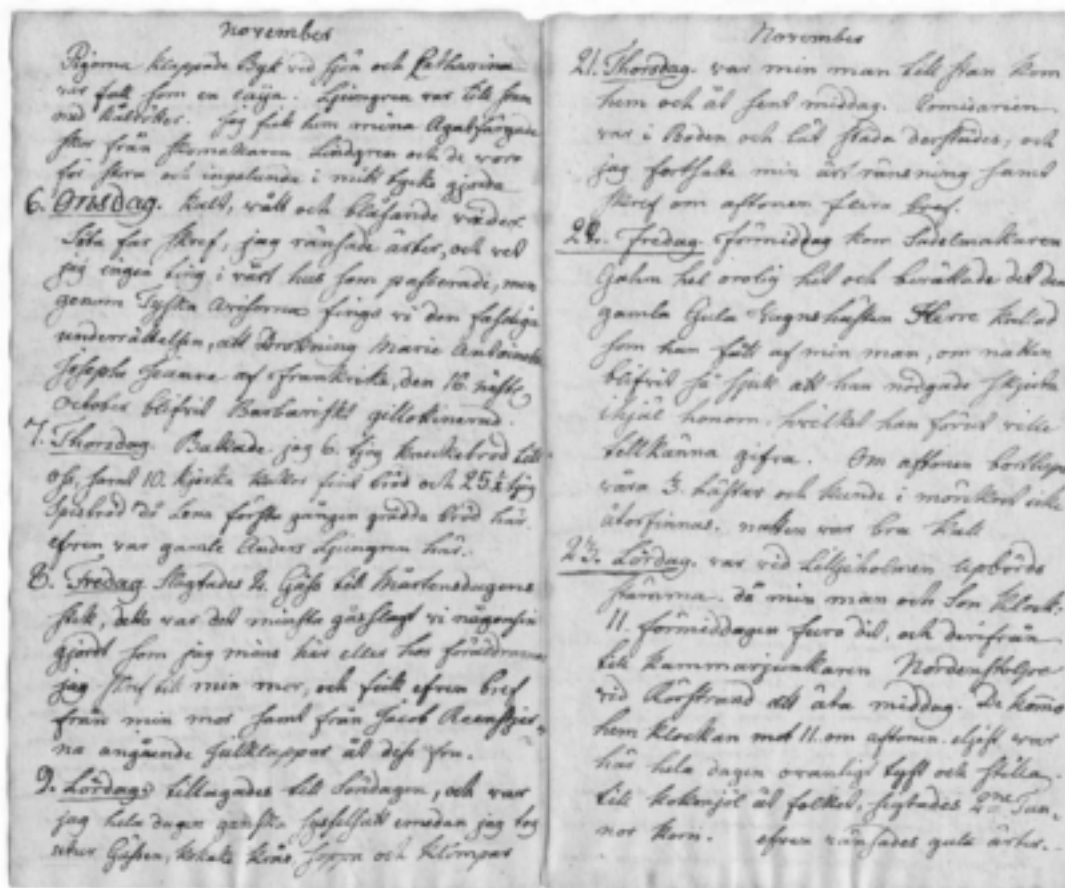
dagen, hela dagen och ibland enbart på kvällarna. Ibland spritades de omogna och sedan torkades de.⁶ Det noterades även när ärtorna och bönorna under spritningen inte enbart var omogna utan även fuktiga, vilket inte var till belåtenhet. Eller när de var maskätna och de då inte kunde användas till utsäde utan istället fick blir djurfoder. De färdigrensade ärtorna delades upp i tre kategorier, de bästa gick som frö till nästkommande år, klass två gick till mat och klass tre användes som djurfoder. Under den kalla årstiden togs de ärtor som fått torka efter skörd ned till logen, tröskades och rensades. Det förefaller dock som att de första primörerna av ärtor och bönor hamnade på Årstafruns eget bord efter att hon själv hade putsat dem. Hon fick även ärtor i arrende, men ibland slog skörden av bönor fel. Det som tidigare hade gett en avkastning på flera tunnor men som dessa år endast gav några kannor (en kanna motsvarade ca 2,6 l) till frö till nästkommande vår, var ett avbräck i ekonomin. Bönor saltades in för förbrukning under vintern.⁷

Grönsaker fanns också i trädgårdarna, till exempel morötter, blomkål, kålrötter, rödbetor, spenat, vitkål, rovor och rotsaker (rotsakerna definieras inte, det rör sig dock inte om potatis eftersom den omnäms), pumpor, gurkor och lök (röd, vit spansk lök och vitlök), selleri, palsternackor och nässlor. Väderleken var avgörande för skörden av rotfrukter. Vid kraftigt regnväder skördades rotsakerna tidigare än vanligt eftersom man var rädd för att de skulle ruttna och nattfrosten gjorde att de skadades. Det förekom även att skördarna av rotsaker slog fel och den slutliga mängden blev ringa, långt ifrån den förväntade. En stor del av skördarna såldes i staden, vid Långholmen, till bekanta eller till månglerskor. Den del som användes på gården förädlades; av en råvara som gurkor gjordes inläggningar i form av vin-, sötsura, salt- eller pressgurkor (om Årstafrun fann dem vara för stora för ändamålet, skars de ner och åts färska), de

röda krusbären kokades in, päron kokades in tillsammans med lingon, vinbären pressades och syltades eller kokades till saft. På körsbären gjordes gelé och sylt, hallon kokades in, förutom att äpplen torkades behandlades plommon, bönor och morötter på samma sätt. Spenaten äts antingen färsk, torkades eller saltades in. Den vita spanska löken och rödlöken kokades in för att användas till sallader under vintern, vitkålen förädlades till surkål. De frukter och vegetabilier som stannade på gården utan förädling, men under förvaring, flyttades runt under de olika årstiderna så att de inte skulle frysa sönder, ändå förekom det att de förädlade livsmedlen frös inomhus; under den kalla delen av året putsades grönsakerna inomhus.⁸

Under vissa år, när skörden av olika vegetabilier slagit fel, var det svårt att få ihop till måltiderna på Årsta; ett exempel på detta är när Årstafrun rensar blomkålen och noterar att hon aldrig haft sämre blomkål och att den inte kommer att räcka länge. Hon konstaterar samtidigt att det förhöll sig på samma sätt med sparris, ärtor och bönor, vilket inte gjorde henne glad; ett annat exempel är när de satta kålrotsplantorna inte slog rot och det inte blev någon skörd alls.⁹

Om det var så att bär, ärtor, rotsaker och blommor var färdiga för skörd samtidigt såldes de vid ett och samma tillfälle i staden. Ibland blev inte allt sålt av det som sänts iväg till försäljning. Om brorsonen var på besök fick han en del av dessa trädgårdsprodukter

med sig hem och det som blev kvar serverades till middag på Årsta.

En del av trädgårdsskördarna såldes vid Munkbron, men det var inte alla gånger Årstafrun var nöjd med betalningen trots att allt blev sålt.¹⁰ Det hände att skördar gjorts i ordning till försäljning under Munkbron, men att det dåliga vädret förhindrade resa och försäljning. Ibland blev det ingen försäljning alls vid Munkbron eftersom det var flera båtar före, vilket föregade Märta Helena Reenstierna.

I vissa fall kunde det ta flera dagar innan varorna var sålda. När detta inträffade reste trädgårdsmästaren in till staden endast för att hämta pengarna för de sålda varorna. Det hände ibland att trädgårdsmästaren på eget bevåg bestämde sig för att sälja trädgårdsprodukter vid Munkbron eller i staden, vilket Årstafrun inte hade något emot. Även om försäljningen vissa gånger gick dåligt gick den andra gånger helt strålande. Smärre skördar såldes även vid Liljeholmen. Ibland var det trädgårdsmästaren själv som reste till staden för att sälja varorna som kunde bestå av omogna bär, i andra fall av enbart ärtor. Ibland sändes även vindruvor iväg till försäljning. Dessa vindruvor hade Årstafrun själv drivit fram. Kvantiteterna som gick till försäljning var dock inte stora. Det hände att vindruvor såldes till månglerskor direkt på Årsta; dessa månglerskor tog sedan enligt Årstafrun dubbelt så mycket betalt för vindruvorna när de sålde dem vidare. Årstafrun tillverkade även eget rosenvatten som ibland var till försäljning. I vissa fall skedde försäljningen av trädgårdsprodukter av bekanta till Årstafrun, som när allt var sålt kom till Årsta med betalningen.¹¹

Avkastningen såldes inte enbart i staden eller hamnade på det egna bordet utan den gavs även bort som gåvor eller såldes till vänner. Ibland vid högtider, som till exempel vid påsken, gavs rädisor bort tillsammans med andra icke-vegetariska livsmedel. Vindruvor och rosenvatten gavs bort som gåvor, främst till Årstafruns brorson. I andra fall sändes bland

annat ett parti morötter, sopprötter, kålrötter och en större mängd vitkålshuvuden iväg som present till personer som hjälpt Årstafrun med inköp av smör eller tvätt och upphängning av gardiner. Ett annat exempel är när en bekant får spenat, sallad, lök, potatis, dill, gräslök och ärtskidor som gåva. Andra gånger skänktes livsmedlen bort till mer behövande.¹² Det fanns även örter i trädgården som vårdades, skördades och torkades för användning under vintern, i vissa fall såldes de i staden.¹³

Havre, vete, korn, tobak och potatis (som tidigare nämnts) sattes även i trädgårdarna och inte enbart på de större arealerna. Det noterades bland annat beträffande spannmålen om axen var stora och när skörden inföll. Även om dessa arealer inte var så stora kunde det vara nog så besvärligt eftersom det till exempel kom in kål i vetet, vilket inte var uppskattat. Vetet som såddes i trädgården förefaller ha varit till husbehov. Om det började regna under skörd blev pigorna tvungna att tvätta vetet i förstugan för att få det rent. Andra gånger hade det regnat så länge att vetet hade börjat gro innan det kunnat skördas. Vissa år blev potatisskörden i trädgården 25 tunnor.¹⁴ Den totala mängden av dessa tunnor var 3 675 liter och bör ha räckt till en del av husbehovet efter avsalu.

Under sommaren slogs hela trädgården av Årstafruns rättarelag, som bestod av tre man, eller av gårdens drängar. Ofta fägnades de med bland annat en sup som ersättning för arbetet, vilken tacksamt togs emot. Höet som utvanns användes till djurfoder. Det var viktigt att få in höet innan det förstördes av regn. Under hösten innan snön föll ingick det även i trädgårdsarbetet och skötseln att alla landen skulle köras upp. När hela skörden av rotsaker i trädgårdarna var avklarad fick tjänstefolket en del av skörden. Höet som erhöles efter slåttern användes på samma sätt som höet från de större arealerna, och fick man inte in det i tid utan det tog skada av regn innebar det ett problem för ekonomin eftersom det i huvud-

sak användes som foder till djuren. Det slogs även så kallat kummingräs i trädgården, som användes till djuren eftersom det var lika bra som den grova halmen.¹⁵

När rönnbären var mogna plockades de från träden av trädgårdsmästaren själv. Rönnbären användes sedan till lockmat för fåglarna (i ett eventuellt syfte att jaga dem, orsaken till att de används som lockmat framkommer dock inte) under vintern. Lingon var något som plockades och lades in eller gjordes sylt på med antingen socker, brun sirap eller med pomeransskal och gavs ibland bort som gåva.¹⁶

Årstafrun hade som nämnts till sin hjälp trädgårdsmästare som lämnade frölistor till henne tidigt på våren om vad som skulle behöva inköpas och sättas i trädgårdarna under det kommande året. Dessa frölistor skapade ett visst bekymmer vad gällde ekonomin. Samma mästare inhandlade och plockade frön, även under andra delar av året och det förekom i vissa fall att Årstafrun fick blomsterfrön gratis, vilka var ämnade att sättas i köksträdgården. Dessa trädgårdsmästare såg även över de frön som redan fanns och bedömde om de var tjänliga eller inte, inhandlade frön och mästarna sådde själva bönorna och fröna i trädgården. De hade det övergripande ansvaret för översynen av trädgårdarna. Till sin hjälp hade Årstafrun pigor, kullor, madamer, några anställda karlar och ibland sin brorson när det kom till skötseln av trädgårdarna.¹⁷

Årstafrun hade inte bara problem med tjuvar som plockade äpplen; det försvann även andra vegetabilier allt eftersom de mognade och allt efter årstid. Detta var ett avbräck i ekonomin likaväl som när det var mycket torr väderlek, eftersom rensningen av ogräs kostade ”gruverliga pengar”, som hon uttryckte sig. Ytterligare ett avbräck var när vegetabilierna, frukterna och bären inte hann sköras i tid utan blev skadade av frosten. Det förekom att hon samlade ihop de grönsaker hon ansåg inte behövdes i hushållet och skänkte bort

Träsked som tillhört Årstafrun. Nordiska museets arkiv.

dem, en anställd sändes iväg med dem för att finna var de kunde göra nytta.¹⁸

Väderleken spelade samma roll för bearbetning av jorden, sådd, mognad och skörd i trädgården som för skörden av de större arealerna. I likhet med de andra gårdsprodukterna sattes och skördades trädgårdarnas produkter när vädret tillät. Om vädret var dåligt och inte visade några tecken på att förändras skördades allt som fanns i trädgårdarna. Ibland var det kallt långt in på våren och Årstafrun sände då en liten bön till Gud om att han borde hjälpa växterna i kylan, andra gånger var det så torrt i luften under en längre period att allt i trädgården måste vattnas, andra gånger frös trädgårdarnas produkter bort. Ett exempel på en kombination av tjuvar och frost är när Årstafrun påpekar att de skördade åkerärtorna som hängt på ruskor lovade en god avkastning om de fick vara ifred för både tjuvar och frost. Det förekom att Årstafrun fick besök av en affärsinnehavare som efter att ha besett beståndet av grönsaker i grönsakskällaren fann dem av så god kvalitet att han erbjöd sig att sälja produkterna i sin bod vid slussen.¹⁹

Djurhållning

Fjäderfä

Årstafrun ägnade stor uppmärksamhet åt de fåglar som fanns vid Årsta, det var kalkoner, påfåglar, höns, orrar, gäss, duvor och kanariefåglar. Mycken möda lades ner på att övervaka ruvning, kläckning och översyn av de nyfödda ungarna. Årstafrun noterade noggrant hur många ägg det ruvats på samt hur många som frambringade ungar, hur många ägg som var sura eller så kallade fetägg. Ett surt ägg är ett obefruktat ägg som ruvats medan ett fetägg är ett ägg som lagts men som saknar skal. Vid vissa tillfällen kokades fetäggen för att ges åt de nykläckta kycklingarna.²⁰

I översynen av ruvningen ingick inte enbart att räkna äggen, utan även att lägga olika honor på ägg, det behövde inte vara samma sorts ägg som fågel, exempel på detta är när påfågelsägg lades under honor för ruvning eller när kalkoner och höns ruvade tillsammans på hönsägg.

Årstafrun blev speciellt oroad när påfågelsäggen ramlade ur redet under ruvningen och de ännu inte kläckta ungarna inte gick att rädda. Även om en höna misslyckats med att kläcka fram samtliga påfågelungar är det inte ovanligt att samma höna används på nytt och resultaten är varierande. Av en kull om tio ägg kunde tre vara fetägg och de tre ungar som kläcktes dog strax efter födseln medan resten överlevde. Det förekommer även noteringar om fågelungarnas utseende. Ibland lades honor på olika sorters mindre ägg, som inte är närmare identifierade. Det noterades även när fåglarna värpte, och hur många ägg som då erhöles, när de kläcktes samt när fåglarna hade sönder äggen, eller när de olyckligtvis låg ihjäl ungarna eller när ungarna dog av oförklarlig anledning. Ett exempel är när det noterades att en höna värpte ett ägg som vägde 7,5 lod (ca 100 gram), ytterligare ett exempel är när en höna kläckte fram tio levande ungar och en annan lade sig på 13 ägg, till Årstafruns stora glädje; tolv dagar

efter kläckningen släpptes kycklingarna ut för första gången. En höna lades på 13 ägg, varav ett var mycket stort, så pass stort att Årstafrun funderade över om det skulle komma att bli två sammanväxta kycklingar av ägget eller ingenting alls.²¹ Utgången förblir okänd eftersom den inte noterades.

Årstafruns glädje var stor när hönsen redan i mars månad tillsammans värpte 50 ägg. Det noterades när kycklingar flyttades från moderhönan till en annan höna som var stor och arg, vilket gjorde att hon på ett mycket bra sätt skulle försvara kycklingarna. Exempel på olycklig utgång var när en höna inte lyckades få fram en enda kyckling, utan två ägg gick förlorade, åtta stycken kycklingar var döda i skalen och ytterligare tre var fetägg.²²

Ibland fungerade inte arbetet med ruvningen alls när fåglarna inte ville ruva trots all möjlig omtanke. Årstafrun noterade och berättade att hönsaveln för året var över när en höna som legat på 13 ägg själv hade förstört tre ägg, ett var rötägg, fem andra var fetägg samt att fyra kycklingar var döda i sina skal. En höna som lagts på 13 ägg hade fått påhälsning av råttor, vilket resulterade i att äggen låg omkringspridda och när de återfanns konstaterades det att fyra ägg hade ämne till kycklingar, fem var fetägg samt att fyra var helt borta. Det noterades med en viss uppgivenhet när hönorna inte längre värpte eller när värpningen upphörde för året. Under ett år hade de 34 hönsen i oktober månad producerat 1 975 ägg. Årstafrun hoppades dock på ytterligare 25 ägg under året för att komma upp i jämna 2 000 ägg. Andra gånger gick det bättre när en viss höna som inte hade några egna ägg tjuvade till sig andra höners ägg och kläckte fram sju kycklingar av totalt tolv ägg, eller när ett par honor tillsammans fick fram 34 kycklingar.²³

Äggen användes inte enbart i det egna hushållet, de var också till salu direkt från gården eller så gavs de bort som gåvor, ibland som påskägg till olika vänner, till brorsonen och till

de anställda, ibland som namnsdagspresent. Äggen gavs även bort som gåvor till sjuka i omgivningen så att pannkakor kunde gräddas för att förbättra hälsan. När äggen var till försäljning på gården förefaller priset stundtals för ett tjog ägg ha varit avhängigt av vad hönsen kostade i utfodring, ibland såldes äggen i staden (ibland blev de dock inte sålda utan bars tillbaka), liksom levande hönor, tuppår, gäss och kalkoner. Ibland byttes en fågelsort mot en annan i staden. Det förekom även att folk kom till Årsta för att köpa ägg, men att det inte fanns några till försäljning på grund av dålig värpning, i enstaka fall fanns det inte ägg till påskhögtiden. Det noteras även när en stor och fet höna, som skulle värpa när som helst, fastnade med huvudet mellan ett par spjälor och dog strax därpå. Hönan hade ett stort antal ägg i sig och Årstafrun beklagade att de gick förlorade. Årstafrun sände iväg anställda till bekanta för att höra om de hade höns som ville ligga på ägg och om så var fallet byttes ägg från Årsta mot dessa fåglar. Även det omvända inträffade.²⁴

Fåglarna ansades och göddes vid behov och flyttades runt allt efter årstid (det sistnämnda gällde även för äggen). När det började bli för kallt för att ha dem utomhus flyttades de in, antingen in i det lilla köket, den blå kammaren eller på vinden där de sköttes om tills väderleken på nytt tillät dem att vistas ute. Vid vissa tillfällen fanns det upp emot 40 stycken fåglar i det lilla köket under den kalla årstiden. Trots detta förekom det att tuppens kam vissa gånger blev förfrusen och äggen som var inlindande i skinnfällar frös.

Det var inte säkert att ha fåglarna utomhus även om de var inhägnade eftersom de revs eller togs av vilda djur såsom räv och rovfåglar. Exempel är när höken vid olika tillfällen hade ihjäl den enda kvarvarande vackra svarta hönan med vit tofs. Hönan hann inte räddas, men höken fick i alla fall inte fågeln med sig eftersom en anställd sprang ut och skrämde iväg den. I andra fall lyckades höken i sitt

uppsåt och efter att ha slagit fågeln, stannade höken lugnt kvar och åt upp den på plats eller flög iväg med sitt byte. Att få besök av hök var ett återkommande problem, det hände även att höken tog sig in i förstugan och till skafferidörren där han försökte få tag på en höna eller tupp, men misslyckades tack vare en pigas rådiga ingripande; strax därefter flyttades hönsen till köket. Det var inte enbart höken som slog fåglarna utan de blev även rivna av råttor, ibland försvann de utan att återfinnas och om djuret fallit offer för rov eller inte gick inte att säga.²⁵

Att det var besvärligt att hålla reda på fåglarna kan exemplifieras med ett tillfälle när en höna som antogs ha blivit rov för höken återfanns ruvande på ägg. Det var dock inte bara höken som var ett problem. Vissa hundar tog gärna fåglarna. Vid ett sådant tillfälle då en hund fått tag på en höna och ätit den till hälften, sparade Årstafrun hönans äggstock och förvarade den i starkt brännvin för att visa omgivningen vilka ägg hönan hade kunnat värpa under sommaren och vilka stadier äggen var i. Vissa var i stort färdiga för att värpas medan andra inte var större än ett knappåls-huvud eller fin fiskrom. När en läkare var på besök och fick syn på äggstocken ville han att den skulle föras till Karolinska akademien, där den skulle förvaras i spiritus vini eftersom läkaren aldrig tidigare sett något sådant. Även om mycket tid lades på att se till att fåglarna befann sig i de rätta rummen allt efter årstid var det inte någon garanti för att de inte frös ihjäl på grund av försummelse. Det noterades även när fåglarna sattes in för att gödas inför den kommande slakten.²⁶

Det hände att fåglarna släpptes ut under den kallare årstiden, och vissa gånger blev de åter insläppta eftersom de irrade bort sig i snön. De små kycklingarna kunde få vara utomhus en kort stund trots kall väderlek under våren. Det hände även att hönsen släpptes ut om våren trots att snön låg kvar. Om olyckan var framme så slog rovfåglar ner på kycklingarna

men de blev ofta bortjagade eller skrämde av hunden på gården. Kycklingarna undkom med blotta förskräckelsen och några tappa-de fjädrar. Om det var sent på året när detta inträffade flyttades samtliga fåglar in, även om det fortfarande var barmark. Det hände att huskatterna tog kycklingarna om de inte hölls under god uppsikt, ibland försvann de utan en förklaring. Ibland gick det bättre och det noterades som en lycklig händelse när en höna som varit borta en tid återfanns i sällskap av fem kycklingar under en krusbärsbuske.²⁷

Efter en kall vinter noterades när fåglarna släpptes ut och flyttades till deras sommarbo-ning och hur glad Årstafrun blev över att bland annat se sina bästa ruvhönor sparka och krafsa i sanden när de letade efter mat eller för att sandbada och att hon bad en liten bön till Gud om att de nya kycklingarna skulle klara sig från att bli rov, från både människor och djur. Glädjen hos henne är påtaglig när fågelung-arna för första gången under året släpps ner till bäcken för att bada. Ibland lyckades det inte så bra och det som återstod av den brokiga tuppen var benen, som var väl avgnagda. Vilket rov tuppen fallit offer för kunde Årstafrun enbart gissa sig till, hök, räv eller katt, oavsett vilket stod 17 hönor utan tupp. Avsaknaden av tupp varade den gången i fyra dagar innan en ny inköptes för dyra pengar, och en som dess-utom inte var vidare vacker. En annan gång inköptes en tupp istället för den som blivit ihjälbiten av hundar och som fatalt nog var vit till färgen som Årstafrun uttrycker sig.²⁸

Kycklingarna vallades av någon av de an-ställda när de släpptes ut på våren/sommaren om man ville få tillbaka dem in i hönsgården, de anställda hade även kontinuerlig översyn av kycklingarna när de var ute under den varma årstiden. Det noterades när tuppkyck-lingarna började gala eller när hönorna över-gav kycklingarnas uppfostran, ibland så tidigt som när kycklingarna var sex veckor gamla. Man gick igenom hönsuset dagligen. Ibland påträffades döda fåglar, där dödsorsaken fö-

refaller vara oförklarlig och ibland försvann kycklingarna utan att någon kunde återfinna dem. Ibland hände det att höns köptes på be-gäran av andra, speciellt höns som farit illa där de tidigare bott. Ibland fick Årstafrun tup-par och hönor av sin brorson eller av andra bekanta. Det hände att tuppar och höns gavs bort till bekanta som hjälpt Årstafrun i något ärende; det noterades även när fåglarna dog på gården. Kycklingarna kunde sändas bort till konsuln Rullman, eftersom det där fanns en gödselplats tillhörande Årsta. Bland noti-fikationerna finns att läsa att den stora unga krontuppen dog när pigan eldade hos hönsen som då befann sig inomhus eftersom det var i början av januari. Om tuppen dog av eldandet eller av annan orsak framkommer dock inte. Det förekom också att man besökte Årsta för att köpa en fet tupp eller höna. Trots allt ar-bete och omsorger om fåglarna förekom det att de kom bort och aldrig återfanns, de var troligen stulna.²⁹

Trots att det lades ned stor omsorg om fåglarna fanns det inga betänkligheter när det kom till slakt. Det ingick i skötseln att se vilka individer som hade tjänat ut och var färdiga för slakt på grund av ålder, sjukdom eller skador; det noterades när fåglarna dog av okänd orsak. Ett exempel på slakt är när åtta gäss slaktades på morgonen och samtliga var plockade och svedda när klockan slog 11 på förmiddagen. Dagen efter gjordes korv och kokades svartsoppa. Det gjordes också klimp till Mårten gås. Detta förekom även under andra perioder av året. Det finns också note-ringar om att fåglarna, i synnerhet kalkoner och gäss, var stora, feta och delikata efter att de hade blivit stekta. Det förekom att gåsbröst sändes iväg för rökning. Årstafrun var inte främmande för att själv slakta gässen, som hon ibland hade bytt till sig i utbyte mot grisar eller köpt enbart för att slaktas. I vissa fall fick den slaktade gåsen hänga urtagen utomhus i nästan 1,5 månad under vintern och på så sätt blev den genomfryst innan den stektes då det

bakades i den stora ugnen;³⁰ en indikator på att ugnarna inte eldades i onödan, i varje fall inte enbart för att steka en gås.

Detsamma kan sägas om händelser som när en kyckling hittades död i hönshuset på morgonen. Den stektes genast till frukost åt Årstafrun. Någon gång bestämdes det hastigt att det skulle vara kyckling eller höna som måltid under dagen. Ibland ges det ingen förklaring till varför kycklingarna måste slaktas, ibland slaktades hönorna på grund av ålder, för att de blivit halta eller för att de slutat värpa och blivit elaka mot de yngre fåglarna. Tupparna slaktades när de blivit matta, sjuka, gamla eller halta. Ibland slaktades den mest hårt åtgångna tuppen om det fanns flera tappar på gården, som inte kom överens, speciellt om kammen var söndertrasad. Det är svårt att undgå Årstafruns frustration när hennes präktiga vackra tupp måste slaktas och ersätts med en liten, ful och brokig tupp. Ibland inhandlades fåglar som tjädertupp, tjäderhonor, ripor och kycklingar enbart i syfte att genast slaktas och ätas strax efter att de kommit till gården. Det noterades att de nyslaktade och stekta kycklingarna nog var goda men dock inte så mättande som till exempel ett stycke ox-, svin- eller hästkött skulle ha varit.³¹

Ibland var det tvunget med nödslakt, som när en av hundarna fick tag på en höna som blev så pass illa åtgången att det inte fanns någon annan utväg. Ett annat exempel på nödslakt är när en höna fallit i en vattenhink och inte orkat upp av sig själv. Efter slakt noterade Årstafrun att hon aldrig sett en höna med så fett innanmäte och tillika var hon mycket seg att skära upp, hon konstaterade att hönan på grund av sitt ister och sin ålder troligen inte skulle levt länge till. Ytterligare ett exempel är när en kalkonhöna hade krossat bröstbenet och inte kunde gå. Att fåglarna var av betydelse för ekonomin på Årsta framgår bland annat av att när det inte fanns något annat att notera för dagen, antecknades det att honor hade legat på 40 ägg sedan den 1 juli, och

nu kläcktes 28 ungar varav 5 genast dog vid kläckningen. Ett annat exempel på fåglarnas ekonomiska betydelse är när gäss slaktades och det visade sig att de kostat mer i inköp, skötsel och utfodring än vad de inbringade efter slakt.³²

Grisar

År 1793 tillkallades djurläkaren till Årsta eftersom en av suggorna, som nyligen grisat, hade blivit uppriven (mest troligt hade suggan blivit sparkad av en häst) svårt i ena sidan så att tarmarna hängde ut. Efter översyn syddes suggan ihop med silkestråd och därmed räddades både suggans liv och de åtta kulingarna. Till Årstafruns stora förvåning fick samma sugga en ny kull nästkommande år. När det var dags att betäcka suggorna sändes de iväg till andra ställen där galt fanns, exempelvis till Långbro, Farsta, lilla Catharineberg, Örby eller Enskede. Det förekom även att galtar lånades in till Årsta. Det hände att suggan varit hos galt i upp till 14 dagar utan att ha blivit betäckt, vilket gjorde att kostnaden blev hög i form av gröpe till djuret samt betalning till djurskötaren utan att få något i gengäld i form av kulingar. Vissa gånger kom suggan hem till Årsta ensam utan att någon visat henne vägen. Vissa gånger visade det sig att suggan själv funnit en galt utan att Årstafrun eller någon annan vetat om det, och blivit dräktig. Det hände även att djuren gick bort av sig själva och att någon av de anställda sändes ut för att söka efter djuret som kunde återfinnas till exempel vid Örby, och djuret måste återbördas till Årsta med kärra med övernattnings i Älvsjö över helgen. Ibland sändes grisarna bort för att växa till sig på annat ställe; de kunde då vara borta i ca 2,5 månad. Det hände att griskulingarna kom tillbaka och var svultna istället för gödda och då ställdes de på gödning med en diet bestående av gröpt korn, rovor, potatis och drank (det som blev kvar efter brännvinstillverkningen).³³

Årstafrun var mycket noga med att notera

när beräknad nedkomst skulle inträffa. Hon var mycket noga med att de betäckta suggorna hölls under uppsikt under resten av dräktigheten, så att den förlöpte som den skulle. Det noterades när kulingarna föddes, vilken färg och teckning de hade samt hur många de var till antalet och vilka som under olyckliga omständigheter inte klarade sig. En förvånad Årstafru antecknade även när en sugga gav liv till nio kulingar i januari månad när det rådde sträng kyla, ingen hade vetat om att suggan var dräktig. Detsamma gällde en sugga som man inte visste var betäckt, när hon nedkom med sex små grisar som var kvicka och hade slokiga öron. Det förekom att de personer som fått betalt och åtagit sig skötseln av suggorna misskötte sig, och att Årstafrun inte fick reda på att suggor grisat förrän en dag eller flera efter nedkomsten; de flesta av dessa kulingar klarade sig inte. Det noterades när grisarna ringades, det vill säga när det sattes ok på dem, när de släpptes ut på bete och när galtarna snöptes, det sistnämnda gjordes ibland av en bekants mor för en mindre penning och en sup fint brännvin. Det noterades när suggorna som varit brunstiga började bete sig lömskt och när kulingar trampades ihjäl av de större grisarna. Det antecknades när suggorna drabbats av mjölkstockning efter nedkomsten av kulingar och när de dog utan förklaring. Man skickade bud efter djurläkaren så fort någon av grisarna blev dålig. Exempel på detta är när det vid ett flertal tillfällen inträffade att suggorna mådde dåligt på grund av att ändtarmen hängde utanför kroppen, djurläkaren återkom då flera gånger för att behandla suggorna. Ett annat exempel är när en av galtarna hade blivit hundbiten.³⁴

När beståndet av suggor av någon anledning utarmats köptes nya suggor för att påbörja en ny avelslinje, allt medan Årstafrun funderade över varför hennes tidigare fina avelslinje blivit bruten. Om det var så att suggorna vid ett flertal tillfällen hade varit hos galt men inte blivit dräktiga med några kul-

tingar togs de ibland till slakt vid cirka ett års ålder. De hade då inte varit till någon nytta. Vissa år var Märta Helena Reenstierna mer tålmodig och väntade längre, dock var det ett problem för ekonomin när det gick flera år och det inte blev några kulingar.³⁵

I likhet med fåglarna gick grisarna ute då vädret tillät det och ibland smet de och fick fångas in på andras ägor, vilket kostade Årstafrun drickspengar för de anställda som fann och återförde djuren till Årstas ägor. Det var en del besvär med unggrisarna som ibland fann sin väg in i trädgårdarna och bökade upp grödorna som var satta, speciellt om det gällde bönor som såtts föregående höst för att få frö av dem. Detsamma gällde när de kom lösa och sprang sönder tobaksplantor. Det hände att andras grisar fann vägen till bland annat Årstas höns hus och skrämde fåglarna eller rent allmänt bökade runt. Det inträffade även att suggor lämnade ägorna och återfanns efter flera dygn i sällskap med nyfödda kulingar. Det ingick i skötseln att försöka rädda kulingarna från sin mor om denna inte kunde ta hand om dem. Ett exempel var när en sugga utan förvarning okontrollerat började bita de små. Årstafrun misstänkte att den stränga kolden vid tillfället samt kulingarnas enträgna diande plågade suggan. Kulingarna flyttades därför ifrån modern. Det noterades även när tjuvar varit framme och stulit grisar.³⁶

De djur som gick till slakt var av olika åldrar, mellan ca 3 veckor och ca 3,5 år. Ibland anges vikten på de slaktade djuren efter att de blivit uttagna. Efter slakten höggs djuren i stycken innan vidare beredning vidtog. När köttet efter rengöring var för magert för att göra sylta på och det inte gick att få ut några revbensspjäll så saltades köttet in. Kött saltades även in i större mängder för husbehov, som till exempel när den största galten hade slaktats. Av de månadsgamla spädgrisarna gjordes sylta av huvudet och framdelen medan bakdelarna och revbensspjällen stektes. I vissa fall helstektes djuret och dessutom gjordes

Årstafruns skrivbord, där troligen många av dagböckerna tillkom. Nordiska museets arkiv.

korv. När korvar tillverkades preparerades först korvskinnen och korvmaten hackades och förvällades. Det tillverkades flera olika sorters korv efter slakten såsom lungkorv, huvudkorv, blodkorv, risgrynskorv, krossgrynskorv, hackekorv, fläskkorv, grövre grynskorv och grynskorv samt blodpudding, palt, korvpudding, pressylta, rullsylta och lungmos. De olika korvsorterna saltades ibland in direkt efter tillverkning. Köttet, palten och korven skänktes ofta till bekanta, till de anställda eller till behövande.

Det förekom att skinkor och korvar efter slakt sändes iväg för att rökas och det noterades när fläsket återkom i form av till exempel rökta korvar och fläskstycken. Betalningen för rökningen skedde vid vissa tillfällen på en gång. Andra gånger ansökte den som utfört rökningen om betalning på Årsta, och fick förutom reda pengar då brännvin och smörgås på plats. Bispisning bestående av brännvin,

smörgås, ibland också frukost och middag samt reda pengar utgick även till dem som varit med vid slakten och efterarbetet med rakning och urtagning av djuren. Vissa gånger slaktades djuret på gården, men fördes till staden för vägning.³⁷

Ibland finns det tidsangivelser för hur lång tid det tog från det att fläsket sändes iväg för att rökas tills det åter var tillbaka; det kunde ta upp till 18 dygn. Ibland förefaller det som om djuren kostat mer än vad de inbringade. Ett exempel på detta är när en gris som beskrivs som att den alltid varit klen slaktades och visade sig väga betydligt mindre än vad som förväntats. Årstafrun konstaterade att den kostat mycket i utfodring i form av gröpe, äpplen och potatis och även efter döden kostade den i form av reda pengar till kvinnan som utfört arbetet och mat, öl, kaffe under hela dagen till densamma. Detta gällde även en sugga som grisat men som inte blivit bra

efter grisningen, bakbenen förblev lama. Efter slakten såldes köttet för en betydligt mindre summa än vad hon kostat i föda. Ett annat exempel är när en galt måste nödslaktas på grund av att den drabbats av förstoppning som inte kunde hävas. Det förekom också att det blev tvunget att slakta av grisarna när kölden var för svår och födan för liten.³⁸

I vissa fall nödslaktades djuren efter att en djurläkare tillkallats för att se om djuret gick att rädda, som i ett fall med en galt som var dålig. Cirka en vecka efter besöket gick den till slakt, och köttmängden var liten, men köttet var rent. Det kunde dock inte sägas om innanmätet där allt fick slängas bort eftersom sjukdomen föreföll ha haft sitt fäste där. Årstafrun fick arrendegrisar av sin bror och dennes arrendatorer. Dessa var ofta inte till belåtenhet utan ”usla” och gick direkt till slakt. Årstafrun hade både kvinnliga och manliga anställda till hjälp vid slakten och efterhanteringen, ibland fick hon av sin bror redan slaktade grisar i arrende istället för de överenskomna levande grisarna. I andra fall nödslaktades djuren på grund av dålig hälsa.³⁹

Årstafrun fick även grisar i arrende av andra än sin bror och slakten ägde oftast rum en eller ett par dagar efter att djuren kommit till Årsta, eller så kom de nyslaktade. Vägde djuren för lite efter uttagning gjordes det korv på allt kött. De förädlade livsmedlen behölls inte alltid på gården utan de gavs bort som gåvor till anställda, vänner och bekanta. Ibland fördes de nyslaktade och urtagna grisarna in till staden för att säljas eller till andra bekanta, ibland kom de tillbaka osålda på grund av den låga summa som köparna erbjöd för djuret. Det stoppade dock inte Årstafrun från att göra ett nytt försök nästkommande dag och då blev djuret sålt. Det förekom också att nyslaktade grisar som förts tillbaka osålda köptes av dem som arbetade på gården, köpesumman för grisen drogs då av lite åt gången på lönen. Även levande grisar såldes i staden eller till bekanta, då betalningen i vissa fall kom till

Årsta senare efter det att försäljningen ägt rum. I vissa fall slaktades arrendedjuren direkt på den hemmahörande gården och några dagar efter slakt sände Årstafrun iväg en anställd för att hämta räntan på det slaktade djuret, den anställde kom tillbaka med räntan och dessutom med korvar.⁴⁰

Grisarna utfodrades bland annat med blandsäd samt malen råg, malt, gröpe och drank, och som det verkar även med självdöda djur från gården. Ibland var dranken tunn och usel, vilket resulterade i magra grisar. När bränneriet brann ner och gröpe inte kunde fås utfodrades grisarna med ren säd, vilket var en betydligt högre kostnad än när de fick gröpe. Det noterades när grisarna efter inspektion hade fått en skada av något slag, antingen självförvållad eller så hade djuren avsiktligt blivit skadade av elaka pojkar. Grisarna tvättades när det behövdes.⁴¹

Nötkreatur

Av dagböckerna framgår att det fanns nötkreatur på Årsta. De omnämns oftast bara när det var dags för slakt; detsamma gällde för nötkreaturen som för fjäderfäna, att de slaktades antingen vid den årliga slakten, på grund av ålder eller genom nödslakt. Liksom korv med mera gjordes efter slakt av fåglarna och grisarna tillverkades korv tre dagar efter slakten av nötkreatur i form av gryn- och leverkorvar. Årstafrun köpte även själv kött som blandades med kött och fläsk från gården och tillverkade korvar under vintermånaderna, för att ätas under sommaren. Vid dessa tillfällen inhandlades kotarmar för ändamålet. Korvarna serverades till gäster som kom på besök och var således inte till gårdens folk i första hand. I andra fall skänktes korvarna bort till bättre behövande eller bekanta, speciellt vid högtider. Köttbullar förefaller endast ha tillagats när kalvar hade blivit slaktade; efter slakten gjordes palt på kalvblodet. Kalvstekarna togs omhand. Det förekom att skinnen av kalvarna såldes i staden. I likhet med att

griskött sändes bort för rökning, sändes även kalv- och oxkött bort för samma beredning mot en viss ersättning. Det fanns tillfällen då både fläsk och nötkött sändes iväg för rökning samtidigt. Årstafrun köpte in boskap, gärna kalvar, för att utöka besättningen. Ibland delades denna utgift med en medköpare.⁴²

Om det slaktades många djur under en period eller nära inpå varandra, och det blev för mycket kött som inte kunde användas på gården, skickades det till Årstafruns syskon (som hade sina egna gårdar) som gåvor. En del av de slaktade djuren gick till försäljning. Nötkreaturen förekommer i dagböckerna när kor hade kalvat, speciellt om kon efter förlossningen blev sjuk och var nära att dö eller om kon fått missfall. När vargarna varit framme och skadad nötkreaturen, framförallt korna omnämns, var det ett stort bekymmer. När korna kom tillbaka från sommarbetet och hade ätit upp sig och var feta inför vintern, noterades hur många de då var till antalet. Ibland var de så många som cirka 50 kor, vilket skapade ett visst bekymmer eftersom det inte fanns tillräckligt med bås. När djuren blev sjuka eller när tjurarna skulle kastreras skickades det efter djurläkaren, ett sådant exempel är när en av oxarna hade ont i en klöv och djurläkaren utförde den nödvändiga operationen på gården. Det noterades även när det blev nödvändigt att slakta en ko som hade en levande ofödd kalv i sig.⁴³

Årstafrun fick annan levande kreatur i arrende (förutom de tidigare nämnda grisarna) av arrendatorerna. Ibland var djuren i dåligt skick, men hon gav dem en chans att få gå på bete och äta upp sig, speciellt om det rörde sig om kor som snart skulle kalva. Gödkalvarna gick direkt till slakt. Det hände även att kalvar köptes in och att dessa antingen gick direkt till slakt eller så göddes de upp till tio dygn före slakten. Efter att slakten var avklarad tillagades djuret av en piga. I flera fall saltades största delen av köttet in, i andra fall skänktes det färdiglagade djuret tillsam-

mans med nybakat rågbröd, palt och pudding bort till dem som brukade ha sin utspisning på Årsta, i ytterligare andra fall tillverkades palt och korv. En del av dessa livsmedel skänktes till andra behövande i Årstafruns krets.⁴⁴

Genom att det fanns nötkreatur på gården tillkom inte enbart det hushållsarbete som slakten medförde, utan även arbete med mjölk och biprodukter som smör och ost. Årstafrun gjorde ostkaka, mesost och sötost på mjölken. I vissa fall tillsattes färmjolk i komjölken när ost skulle göras. Årstafrun arbetade med att kärna och tvätta smör tillsammans med de anställda, men det var hon som tillverkade smörgumsar som gavs bort i gåva till olika vänner. Smörgumsarna fick ibland även krusad ull ditsatt (dvs. Årstafrun kardade och krusade ull från sina får efter att de klippts och dekorerade sina smörgumsar med denna ull). Ibland gavs smör bort i andra former än gumsar, ett exempel är när det gavs bort i form av en kronärtskocka eller i form av en duva, en liten fågel, en kapun eller nykärnat i bytta. Det hände att nykärnat smör gavs bort som det var till människor i Årstafruns vänskapskrets. Det förekom att Årstafrun även fick smör i gåva av sina vänner, ibland i form av en melon. Ibland misslyckades kärningen och efter flera dagars arbete användes grädden istället till att grädda pannkakor. Smöret vägdes av Årstafrun.⁴⁵

Vissa år var det svårt för Årstafrun att få hjälp med mjölkningen av korna, vilket utgjorde ett problem med ett bestånd på vanligen 30 kor. Mjolk och mjöl gavs bort som gåvor till kvinnor som låg i barnsäng, som antingen inte kunde amma eller hade råd med annan mat till barnet. Det förekom också att mjölk gavs bort till andra som hade det knapert. Grädden och mjölken gavs ibland bort som presenter. Den mjölk som var för syrlig och därför inte användes på gården eller togs emot i mjölmagasinet av samma orsak såldes i staden. Men det förekom även att mjölk som inte var syrlig såldes i staden.

Mjölkförsäljning förekom direkt från gården till köpare som kom till Årsta enbart i detta ärende. Ibland inträffade det att den mjölk som förvarades inomhus för eget bruk frös under de kalla månaderna.⁴⁶

Får

Det fanns får på gården och de noteringar som finns nämner när djur inköptes, när tackor hade lammat och om de nyfödda lammen klarade sig efter förlossningen. Ett exempel på detta är när en tacka som lammade i februari fick två lamm som frös ihjäl under den kommande natten, eller när en tacka fick två lamm, ett av vardera könet. Ett annat är när en tacka lammade i december och fick ett tacklamm. Det noterades när lammen av okänd anledning dog och när de kastrerades. Därtill gjordes noteringar om när Märta Helena Reenstierna sydde täcken (s.k. peliser) till de lamm som frös för mycket i stallen under de kalla månaderna på året.

Det förekom även att de nyförlösta tackorna inte kunde ge di och lammen flaskmatades med mjölk vid sådana tillfällen. Det var dock inte helt oproblematiskt eftersom lammen inte alltid tog flaskan. Trots alla omsorger ville inte dessa lamm dia och det blev tvunget med nödslakt eller de dog. Det hände att fåren lämnades bort för att gödas på annat ställe. Noteringar gjordes när gumsungarna snöptes.⁴⁷

Anteckningar fördes när fåren slaktades, som till exempel när favoritgumsen gick till slakt eller när det minsta eller sista årslammet slaktades eller när fåren klipptes och tvättades. Slakten företogs ofta av kvinnor och det gjordes bland annat palt och korv samma dag eller några dagar efter slakten, kött saltades in och en del av köttet sändes i väg för att rökas. Ibland blev det nödvändigt med nödslakt, som när en tacka varit dålig i över tre dygn och hon inte orkade föda fram de dödfödda lammen hon bar på; före slakten drogs dock lammen ur henne. Årstafrun gav bort kött till de behövande som arbetade på gården när

de frågade efter det och då handlade det om färskt kött. Hon gav bort palt och korvar som tillverkades efter slakt. Vid vissa tillfällen inköptes gumslamm efter inrådan av bekanta. Dock var dessa lamm mycket dyra i inköp; i andra fall inköptes lamm enkom för slakt.⁴⁸

Anteckningar fördes när fåren släpptes ut på våren/sommaren, eller när de togs in för vintern för att vinterfödas. Det går inte att ta miste på både djurens och Årstafruns glädje när djuren släpptes ut på vårkanten för att äta av det nya gräset. Det var ett styvt arbete att hålla både gårdens och andras hundar borta från att jaga lammungarna när de var ute på sommarbete. Vid mycket dålig väderlek under sommaren behövdes det flera människor för att försöka få in fåren inomhus i skydd för det dåliga vädret. Det krävdes en rad ansträngningar för att få in får som förvildats när de varit på sommarbete. Rovdjur var ett bekymmer när fåren gick utomhus och vid ett tillfälle fick Årstafrun hela besättningen som gick vid spannmålsbotomten riven av varg, förutom en svart gumse. Det som fanns kvar av djuren togs om hand och blev så småningom korv. Vid ett annat tillfälle återfanns en försvunnen tacka söndersliten med inälvorna hängande utanför kroppen, djuret togs om hand och lades i vatten för att få det stockade blodet att lösas upp innan djuret kunde flås och bli till korv några dagar senare. Det noterades även när djuren dog av som det verkar naturliga orsaker, ett exempel på detta var när en gumse återfanns halvrudden år 1811.⁴⁹

Hästar

Hästar var nödvändiga på gården i många avseenden och de sköttes med all omtanke, bland annat bakades det speciella bröd till hästarna som togs med i form av brödkakor när det rörde sig om längre resor. Hästarna utspisades även med dessa kakor under kalla vinterdagar. Det tycks ha varit en form av kraftfoder; de fick även blandsäd, råg, kli, hö och havre. När väderleken tillät, även om det

var nattfrost in på våren, gick det inte att ta miste på hästarnas glädje när de blev utsläppta för sommarbete, eller när de under vintern fick möjlighet att springa runt på gården och tumla om. Det var viktigt att hästarna fick vara inomhus nattetid, men utomhus dagtid, när det ansågs att nätterna började bli kalla fram mot hösten. Anteckningar fördes om när hästarna stallades för att vinterfödas inomhus och när de släpptes ut för sommaren.

När hästarna insjuknade tillkallades djurläkaren eller så sändes någon anställd iväg med det sjuka djuret till djurläkaren och det sparades inte på några utgifter för att få dem friska igen. Ett exempel på detta är när en häst led av inflammerat tandkött och djurläkaren tillkallades och stack hål på bölderna i hästens mun. Ett annat exempel är när djurläkaren tillkallades för att undersöka en fot på en av hästarna, han bedömde att såret skulle vara läkt inom en tidsrymd av åtta dagar, efter det att han rensat bort sillrom och vitlök som blivit insytt i hästens fot av en man som inte var djurläkare. Årstafrun förbannade dumheten att inte från början ha tillkallat djurläkaren, utan djuret hade fått lida i onödan, men tre dagar senare haltade inte hästen nämnvärt.⁵⁰

Ibland lyckades inte djuret räddas trots all möjlig vård. Även om det råkade vara Årstafruns favorithäst som inte gick att rädda så obducerades djuret ute på gården under överinseende av flera deltagare. När obduktionen var klar och djuret flåtts, delades köttet upp så att rättaren på gården fick hälften av köttet till sin gris och den andra hälften behölls till gårdens egna grisar och bandhund. Mycket ister behölls också för att smältas ner till olja eller ister, som i sin tur användes som smörjmedel till selar och vagnar. Hästhuden såldes senare i staden. Årstafrun förefaller ha tyckt att det var slöseri när brorsonen lät slakta en häst som var uttjänt och grävde ner den på ängen istället för att grisarna kunde ha fått det slaktade djuret som foder. Ibland slaktades hästarna på grund av hög ålder och fettet skirades för att

användas. Vid smärre skador, som till exempel när ett av stona hade trampat in en hjulspik ända till spikhuvudet i sin vänstra bakhov, var det en anställd som drog ut den och skötte om hästen tills den blev bra. I omvårdnaden ingick att slå färskt gräs till hästen som fick stå inomhus tills den tillfrisknat. Det fanns tillfällen när hästar nödslaktades på grund av att de hade blivit sparkade av andra hästar och fått sådana skador att djuren inte gick att rädda. Skinnen efter hästarna såldes då i staden. När stona var i brunst skickades de antingen iväg till en hingst eller så hämtades hingsten till Årsta, och det noterades när föl föddes och det noterades när hästar slaktades på grund av ålder.⁵¹

Fiskar

Fiske och notdragning var viktigt för ekonomin, detta gjordes på Årstafruns fiskevatten och hon godtog inte att andra lade nät på hennes vatten eller fiskade för nöjes skull. Notdragning förekom flera gånger under året och färsk fisk köptes när tillfälle gavs. Ett exempel på detta var när Årstafruns make köpte den första färska fisken som var metad efter att sjön lagt sig i början av december månad. Ett annat exempel är när det första fisket för året noterades, men även när fisket tog slut, och om braxen gått till eller inte. Noteringar finns om när fisken sänds till staden för försäljning eller när det fångades en stor gädda i noten som vägde avsevärt före torkning, men efter torkning betydligt mindre på grund av att fisken i sin tur hade haft en lake i sig. Noten lagades inte enbart av det egna folket på Årsta, utan ibland av utomstående, trots att notgarnet för det mesta tillverkades och koktes på gården utan hjälp utifrån. Detsamma gällde för lagning av ryssjor. Ibland köptes dock notkil och slingor in. Årstafrun var inte främmande för att själv laga notkassarna med eller utan sällskap. Den fisk som fångades, som till exempel gäddor och strömming saltades in eller torkades. En annan vanlig fisk i noten

var braxen, mört, abborrar och ibland ål och småfisk. Fiskrensningen sköttes av någon av de anställda kvinnorna.⁵²

Det drogs inte enbart not utan det fiskades med egentillverkade nät, ryssjor och fisksump. Fångsten kunde bestå av gädda, braxen, ål, lake, löja, gös och diverse småfiskar. Det förekom dock att fisket inte gav någon fångst alls vid vissa tillfällen. Årstafrun delade enligt egen utsago alltid med sig av den erhållna fångsten till karlarna på gården. En del av det hon behöll för egen del gav hon i sin tur bort till sin brorson eller andra bekanta. Om fångsten av braxen var stor såldes delar av den i staden. Annan fisk såldes bland annat vid Tanto. Den saltades in eller skänktes bort. Om fångsten av gäddor blev mycket god torkades den del av fångsten som blev kvar efter utdelningen till andra. Fisken var vissa gånger till salu direkt från gården. När braxen gick till i större mängder saltades den in. Det förekom även problem med tjuvfiske samt att fiskeredskapen stals.⁵³

Bin

Det var inte enbart fåglar, fyrbenta djur och fiskar som Årstafrun ägnade sig åt, hon hade även egna bisamhällen. Ett exempel på de produkter hon fick var när hon år 1819 smälte ner vax som legat bortglömt sedan 1817, då råttor hade förstört tre av hennes bisamhällen. Eller när hon efter begäran sålde sin honung till andra. Ett annat exempel var när bina i bikuporna under våren återfanns döda, de togs dock omhand och förvarades inomhus tills man kunde avgöra om kakorna innehöll honung eller inte. Vaxet från kupan skirades efter en tid.⁵⁴

Andra exempel på arbetet med bisamhällen är att det fördes noggranna anteckningar om när de svärmade, hur bina då uppträdde. När en bikupa svärmade och bina två gånger satte sig på gården och den tredje i en gran och att kupan därefter bars upp till biställningen där den hölls under strikt uppsyn därefter. En

annan kupa svärmade nästkommande dag och i första svärmen satte de sig i syrenen, men sedan försvann de i riktning mot Enskede. I andra fall svärmade bina och satte sig på olika blombuskar. Då skars kvisten av och fördes tillbaka in i kupan. Ibland tyckte Årstafrun att bina inte uppförde sig som de skulle, de svärmade i juni istället för i april. Ibland försöktes det att täcka över de svärmande bina med lakan för att skydda dem från solen.

Det finns även noteringar när bikupor svärmade och bina inte lugnade ner sig trots flera omflyttningar. Till slut togs de in i ett försök att få dem stilla. Noteringar finns om när bina svärmade upp till 6–7 gånger om dagen, eller när bina var helt stilla vid regnväder och när kuporna sattes tillbaka på sina bänkar. Ibland var man inte ense om hur bikuporna skulle skötas. Märta Helena Reenstierna inspekterade själv sina bikupor. Vissa år svärmade bina inte alls.⁵⁵

Bikuporna gick igenom av Årstafrun själv men även av de anställda och besökare för att få reda på vilka som var döda eller inte. Ibland när kuporna var döda och inspektionen av dem kom för sent förekom det att myrorna hunnit före och ätit upp honungen, som då gick förlorad för hushållet, eller att det inte fanns en smula honung i någon vaxkaka i de döda kuporna. Kuporna röktes och när de var tomma flyttades de inomhus under hösten. Det var även ett styvt arbete att få ut honungen ur kuporna och därefter tvätta dem. Det noterades när bina fick honung i små rörhoar. Honungen användes bland annat som medicin, men också till mjödtillverkning. Innan den kunde användas hade den bland annat silats genom duk. Honungen skänktes ibland bort till behövande som medicin. Man fick vax från bina, vilket användes till bland annat ljus.⁵⁶

Jordbruket

En allmän översyn av åkrarna på Årsta gjordes kontinuerligt av både de anställda karlarna och ibland i sällskap av Årstafruns brorson.

Jordbruket på Årsta bestod av flera olika delar såsom odling av råg, vete, korn, havre och tobak, men även tillvaratagande av hö till djuren. Om vädret tillät plöjdes åkrarna redan i slutet av januari månad med hjälp av flera par oxar. Vissa år slog skördarna fel, jordbruket var ringa lönande för att använda Årstafruns egna ord.⁵⁷

Vid gården bärgades vanligt hö men även timotejhö till framförallt hästarnas utfodring, men det var också till försäljning. Vid god väderlek kunde höslåttern ta upp till en vecka, vid sämre väderlek betydligt längre. Årstafrun uttrycker en viss oro för hur torrt höet var när det kördes in vissa gånger. De marker där höet växte slogs inte samtidigt utan under olika perioder på året och det var ett omsorgsfullt arbete att vända höet så att det blev en jämn torkning. Ibland bärgades och kördes höet in innan det hade nått den önskade torrheten eller mognaden. Ibland gick det inte att köra in höet överhuvudtaget på grund av våt väderlek även om försök gjordes. Det förekom att höet slogs och bärgades trots att gräset ännu inte var moget. Årstafrun skänkte bort hö till bekanta när deras hästar fölat eller kor kalvat. Hon hade ofta sin brorson till hjälp vid slagning, vändning och inkörning av höet. Flera av de anställda arbetade med samma sak under den här tiden på året, bland annat med att bunta höet när det väl var inkört.⁵⁸

Att ombesörja höbärgningen var inte lätt, det kan exemplifieras med att när inkörningen av höet hade börjat år 1820 så började det regna när sista lasset kördes in. Trots det kunde det vägas vid stallet och efter avslutat arbete bjöd Årstafrun männen på brännvin och kvinnorna på kaffe. Hon fick även hö i arrende, det användes till de egna djuren. Det noterades även hur torrt det höet var när det kom och inkördes. Hö från gården såldes även till andra. Man kan skönja en viss uppgivenhet hos Årstafrun när allt hö var blött av mycket regnande och ännu inte bärgat.⁵⁹

Sådd och skörd av spannmål var avhängigt

vädret och det bästa sådd- och skördevädret var ett torrt väder, gärna med en lätt blåst. Även efter att skörden blivit bärgad återstod ett drygt arbete med tröskning och avmätning av korn, vete och råg. Kornet sändes iväg för att grynäs och mältas för bränning av brännvin. Det var viktigt att få skördarna av spannmål till malning så länge det fanns kvarnvatten. När en tunna korn grynades var det arbete för en anställd att sålla grynen.

Vid vissa tillfällen frös den satta säden bort på grund av en oförutsedd köldknäpp i juni. Ibland påbörjades inkörningen av spannmål i fint väder och fick avbrytas på grund av oväntat regn, vilket gjorde spannmålen fuktiga. Vid regnig väderlek riskerade regnet att slå ner säden som skulle skördas och bärgas. Ibland påbörjades skörden även om det var regnväder, men fick oftast avslutas tidigare än beräknat på grund av väderleken. Utöver vete, havre, råg och korn förekom även blandsäd, dock framgår det inte vilka sorter som användes. Exempel på problem för spannmålen med mycket regnande var när det inte mognade som det skulle. Ett annat var när det regnade så att den säd som stod ute och de korn som inte var frusna grodde i sina kärvar. Råg inkom även till Årsta i form av arrende och råg sändes till Örby för torkning. Korn såldes även till bekanta.⁶⁰

Skördarna av vete, korn och råg användes bland annat i hushållet till att brygga öl och svagdricka samt enbärdricka främst till det årliga slätterölet, det så kallade marsölet, Mickelmäss, aprilöl, till husförhör och till julhögtiden (julöl), men även till bakning och bränning för att få brännvin. När julfirandet var över tappades det kvarvarande julölet på buteljer. Det förekom att vörten surnade då den inte kunde rinna igenom den väl packade halmen. Även mjödtillverkning förekom. Enbärdrickat bryggdes även för att användas som medicin. Ibland förekom det att det bryggdes vad Årstafrun kallade för nödfallsbrygd, eftersom hon inte ville stå helt utan

En av Årstafruns plånböcker. Nordiska museets arkiv.

dricka. I andra fall behövdes det bryggas en mindre kvantitet av svagdricka eftersom ölet hade surnat. Det förekom att allt drickbart frös under kalla månader. Årstafrun tillverkade sitt eget brännvin med bland annat en tillsats av häggbär och socker. Dranken som blev kvar efter tillverkningen av brännvin användes till att utfodra djuren med. Årstafrun fick även dricka av andra i gåva till grisarna, eller köpte den från Tanto.⁶¹

Arbetet med åkrarna och dess sädeslag var besvärligt, och det finns noteringar om hur svårt det varit att skära rågen eftersom åkern var angripen av ett gräs vid namn åkerbindan, vilket gjorde att åkern såg ut som en stor äng istället för ett rågfält. Arbetet var svårt och tidskrävande under dessa omständigheter. Ett annat exempel är när man blev tvungen att skära havren på grund av regn när den fortfarande var grön, den skars våt. I vissa fall finns det noteringar om avkastningen på det utsäde som använts, ett exempel på detta är att av två tunnor utsäde erhöles 32 lass råg. I vissa fall köptes utsäde från andra om det inte fanns tillräckligt. Det förekom att det blåste

så pass mycket när skörden skulle köras in att sädesslagen stod som skyar runt vagnen och hamnade på nytt på åkern. Eller så förhindrade väderleken helt inkörningen av säd. Detta fick konsekvenser för både människor och djur på gården under den kommande vintern. Vissa gånger var rågen grov och stark så skörden blev mycket arbetsam. Ett annat orosmoment var när säden låg kvar skuren ute på åkrarna och den inte kunde bärgas på grund av regnväder. Andra gånger gick det bättre och när sädesslagen väl var inkörda kastades den på logen av de anställda. En del av skörden sändes iväg för gröpning. Den användes senare som foder till hästarna. Andra gånger sändes rågen iväg för att torkas. Ibland ansågs det att all säd var usel på grund av att åkern var utmagrad, odikad och relativt illa körd. Att skördarna av de olika sädesslagen var viktiga för ekonomin visas bland annat av de noteringar som görs när tunnor med råg som legat för torkning försvann i en eldsvåda. En del av spannmålsskörden såldes i staden eller närgårds efter att den hade avmätts.⁶²

I likhet med att Årstafrun själv var med vid tillverkningen av korv med mera efter slakt, var hon delaktig i brödbaket. Det bakades flera olika sorters bröd på Årsta, som vetebullar/vetekakor, limpör, saffransbröd, spisbröd, grövre och finare bröd, knäckebröd, bullar, rågbullar, vört och paltbröd, de två sistnämnda endast till jul. Paltbröd bakades ett par dagar efter slakt. Till julhögtiden bakades vissa år mellan fem till sju sorters bröd (som dock inte identifieras närmare). Det förekom att det bakades tårta inför den stundande julen, dock blev vinsten liten om man bakade den själv istället för att köpa den när smör, ägg och mjöl var dyra varor. Årstafrun bakade själv pepparkakor, som gavs bort som gåvor till vänner och bekantas barn. Dagen efter att brödet bakats hängdes det upp på vinden, där det förvarades. Brödbaket för att bygga upp vinterförrådet började i juli månad, vissa år i slutet av augusti, vilket var mycket sent.

Ibland förekom det att andra kvinnor lånade ugnen på Årsta för att baka sina olika brödsorter. Något som inte uppskattades av Årstafrun var när brödet slarvades bort. Även om större delen av skörden användes på gården gavs den bort till tjänstefolket efter malning vid kvarnen.⁶³

Det bakades gärna när det fanns tillgång till färsk jäst och bakningen fortsatte då i flera dagar i följd. Ibland hade Årstafrun hjälp av trädgårdsmästaren och dennes hustru i brödbaket. Det nygräddade färska brödet delades ut till anställda och bekanta eller andra som varit behjälpliga på gården. Det bakades även risgrynskakor till fattighjonen och de fattiga fick ta del av övrig brödproduktion. Det var inte alltid som bröden var till belåtenhet på grund av spannmålets kvalitet, vilket bekymrade Årstafrun. Ibland bakades det även av köpt mjöl om det inte fanns tillräckligt på Årsta.⁶⁴

Ett viktigt inslag i jordbruket var tobaksodlingen som medförde mycket arbete, men var mycket viktig för ekonomin. I arbetet ingick att tränsa tobaksfröer, uppkörning av täpporna på våren, plantering, skörd, införsel, torkning, hängning och buntning av den torkade tobaken, väga in den innan den sändes till staden för försäljning. Det fanns även problem med tjuvar som stal tobaken. Ibland sattes tobaksfrön i trädgården, men den var i likhet med den övriga tobaken ämnad till avsalu. Därtill kom bortrensning av ogräs, vilket var tidskrävande. Vid vissa tillfällen sattes så mycket som 5000–5200 tobaksplantor. Vid andra tillfällen var de så små vid utsättningen att de knappast syntes ovan jord.⁶⁵

Ibland blev tobaken inte såld på grund av stora tillgång och då kördes den tillbaka till Årsta till fruns stora frustration. Tobaken såldes inte enbart i staden utan även till privatpersoner. När ett år var till ända börjades det om på våren med att tobakslanden kördes upp och ny tobak sattes. Uttryck som Årstafrun ofta använde för tobaken är ”usl” el-

ler ”usla”. Själva skörden av tobaken krävde stor arbetskraft, mellan 11 och 22 personer⁶⁶, ibland fler.⁶⁷

När kylan slog till tidigt på året följde en orolig tid eftersom Årstafrun bara kunde hoppas på att tobaken inte tog skada av kylan, eftersom det vissa år var tobaken som stod för vinsten. Det var inte enbart kylan som var ett problem utan även om det blev för mycket dagg, kraftigt eller långvarigt regn eller hagel eftersom dels vätan skadade tobaken, dels slogs den sönder. Torka var ett annat problem, eftersom tobaken då visnade. Vid vissa tillfällen bad Årstafrun att tobaken skulle plockas av eftersom hon misstänkte att vädret skulle slå om och när hennes anvisningar negligerades och tobaken frös bort över en natt, var hon sannerligen inte glad. Detta betydde ett kännbart avbräck i gårdens ekonomi. Vid andra tillfällen tackade hon Gud för att de anställda hade lyssnat och fått in tobaken i tid. Trots Årstafruns omsorger om tobaken var det ibland omöjligt att förutse vädret och vid ett och samma tillfälle förlorades 1200 plantor på grund av en köldknäpp i juni, vilket medförde att man blev tvungen att sätta nya plantor när vädret tillät.⁶⁸

Tobaken fördes till staden av de anställda på gården, både av kvinnor och män och även om hela lasset med tobak på vagnen hade blivit sålt kunde de anställda komma hem med nyheten att tobaksfabrikören inte funnit tobaken vara av bra kvalitet. Ibland såldes tobaken slut, men betalningen kom långt senare till Årsta. Ibland skedde försäljningen genom ombud.⁶⁹

Potatis spelade en viktig roll och det förefaller som den odlades i huvudsak till avsalu och inte för eget bruk, även om den åts på gården. Potatisen var inte enbart till försäljning i staden utan såldes också till andra efter förfrågan. Ibland fick potatisen sällskap av andra livsmedel såsom kålrötter, vitkål och andra rotsaker när det var dags att resa in till staden. Andra gånger såldes enbart potatis, den såldes även till spinnhuset. Ibland kom

kylan tidigt på året och då tog blasten skada. Årstafrun kunde bara hoppas på att själva potatisen skulle klara sig. Det förekom att potatisen frös inomhus trots att alla försiktighetsåtgärder vidtagits. Hade vädret varit dålig en längre tid och det slog om till uppehållsväder gick man ut tidigt på morgonen för att skörda potatisen. Andra gånger gick det bättre och när potatisen skördades var den torr, lätt och riklig.⁷⁰

Årstafruns brorson hjälpte till med att sätta potatisen, ibland utförde han arbetet ensam, ibland i sällskap av andra på gården. Årstafruns förhållande till brorsonen var varmt, dock var det mycket svalt och frostigt till brodern, som var far till brorsonen. Han kom ofta till Årsta, dels för att hälsa på sin faster, dels för att hjälpa till i arbetet. Potatisskörden var ett drygt arbete. Ibland kunde en arbetsdag resultera i åtta tunnor (1 176 l) potatis och slutskörden blev i detta fall totalt 35,5 tunnor (5 218,5 l), andra år var slutskörden på 55 $\frac{3}{4}$ tunnor (ca 8 232 l). Om potatisen inte lyckades bli såld före årets slut sändes anställda in till staden i början av nästkommande år för att försöka få den kvarvarande potatisen tingad. Det förekom att andras drängar eller andra köpare kom till Årsta för att köpa potatis, och behövdes det såg Årstafrun till att potatisen fördes in till staden till köparen. En del av skörden användes som foder till djuren. Potatis skänktes bort till bekanta som present tillsammans med andra vegetabilier. Vissa år var skörden av både tobak och potatis ringa och det orsakade ekonomiska bekymmer.⁷¹

Merkantil självhushållning

I dagböckerna finns det totalt 7 008 noteringar om trädgårdsskötsel, djurhållning och jordbruket och dess aktiviteter. De flesta rör djurhållningen med 3 039 noteringar, därefter jordbruket med 2 069 och trädgårdsskötseln med 1 900 noteringar.⁷²

De flesta noteringar som rörde djurhållningen handlar om fåglarna och arbetet med

dessa. Jag har inte kunnat finna några recept i böcker från sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal på pannkakor gjorda på påfågelägg, men faktum är att det serverades på Årsta när en olycka inträffat med påfågelägg. Det finns dock inga noteringar om hur dessa pannkakor smakade. Pannkakor som anrättning finns belagt i Sverige sedan 1600-talet i kokböcker, och recepten skiljer sig inte nämnvärt från dem som vi använder idag. Anrättningen bestod av ägg, mjöl, salt, fett av något slag samt mjölk som vätska. Det är inte en allt för vågad gissning att pannkakorna på Årsta hade samma sammansättning när det serverades pannkakor på påfågelägg. Som tidigare nämnts var och är ett fetägg ett ägg som är utan det skyddande hårda skalet men har en hinna som gör att om ägget försiktigt plockas upp så kan det hålla och sådana ägg används även idag på gårdar till matlagning och bakning. Årstafrun låter oss inte få veta vad hon gjorde med sina fetägg, men sannolikheten är stor att hon använde dem i hushållet med tanke på de tidigare nämnda förolyckade påfågeläggen. Att Årstafrun använde sig av de ägg som inte dög till avsalu, visar på hennes ekonomiska tänkande för hushållet och gården.

I den översyn som gjordes under åren vid Årsta, som dagböckerna spänner över, ingick även att behandla fåglarna mot parasiter genom att olja ströks på deras ben. Idag används Helosansalva eller olja för samma behandling. Det är viktigt att dessa parasiter bekämpas eftersom de sätter sig under fjällen på fåglarnas ben och bildar gångar, och får de gå obehandlade ramlar fjällen till slut av och det är mycket plågsamt för fåglarna. Parasiterna sprider sig även mellan fåglarna och utan behandling måste fågelbeståndet till slut tas bort och fågelhuset måste saneras och stå tomt i tre månader innan en ny besättning kan sättas in.⁷³

Genom att Årstafrun hade egna bisamhäl- len minskade utgifterna för vax till ljusstil- verkning och hon slapp utgifter för inköp av sötningsmedlet honung.

Att Årstafrun kände en viss oro över hur torrt höet var när det kördes in kan falla tillbaka på tidigare erfarenheter om att höet körts in för tidigt och varit fuktigt och att det därför gått mögel i det. Ett sådant hö är inte tjänligt som foder åt djuren eftersom de då drabbas av kolik. Kolik för hästar är mycket farligt och kan i värsta fall leda till döden. Om möglet upptäcktes i tid och utfodring inte skedde kunde detta leda till att djuren svalt under vintern. Det torde vara något som motarbetades så långt möjligt eftersom hästarna även arbetade under vintern på de resor som företogs från och till Årsta. Dessa resor kunde inte göras med utarmade djur. Även om det lades ned all möjlig omtanke på hästarna så förefaller det inte ha funnits några betänkligheter eller någon sentimentalitet beträffande vad som skulle göras med djuren efter deras död. Att ett djur som självdött obducerades, flåddes och styckades visar på Årstafruns ekonomiska tänkande. Ett så pass viktigt djurs död bör ha varit ett ekonomiskt avbräck för gården eftersom en ny häst måste köpas in. Genom Årstafruns förfarande med de döda djuren minskade dock detta avbräck genom att minska utgifterna för dels fett/ister/olja till selar, sadlar och åkdon, dels minskade utgifterna för grisarnas och hundens utfodring. Därtill kom att huden från hästen såldes, vilket inbringade en viss summa och på så sätt bidrog det döda djuret till att stå för en del av kostnaderna för den nya hästen.

Årstafrun lade ned mycket tid på att se över djuren och det sparades inte på några kostnader för att djuren skulle vara mätta och friska. Dock fanns det orosmoment i djurhushållningen, som rovdjur som tog kreaturen. Även om det inte fanns en reglerad fiskeodling utgjorde fisket en viktig del av ekonomin och hon var noga med att ingen tjuvfiskade på hennes vatten, ett sätt att hålla ekonomin stadig. Det var viktigt att få ner fiskeredskapen i rätt tid på året för de olika fisksorterna, speciellt viktigt förefaller braxen

ha varit. Slakten av djuren var en del av vardagen och Årstafrun, var som vi sett ofta själv aktiv i dessa handfasta sysslor. Hon slaktade till exempel själv gässen, och lärde gärna ut till intresserade anställda på gården hur det skulle göras.

Årstafrun lade ner mycket arbete för att se till att ekonomin och gården gick runt. Mycket av det gården producerade förtärdes på gården eller var till avsalu, men gården var ändå inte helt självförsörjande eftersom de anställda från och till sändes till staden för att till exempel inhandla kaffe, vin, fisk, strömming till rökning, limpor, skorpor, bakelser, sockerbröd och knäckebröd. När det inte fanns tillräckligt med råvaror för tillverkning av korv inköptes kotarmar för ändamålet. Det förekommer även noteringar om att de anställda sändes till staden för inköp av ospecificerade matvaror. Vissa månader, som januari 1832, kunde utgifterna vara 140 RD och inkomsten lite över 2 RD. Det är en ekvation som inte alls går ihop. Pengar, brännvin, smör, kaffe och socker behövdes dagligen, vilket Årstafrun konstaterade den 21 juni 1837.

Den ekonomi som framträder i dagböckerna och som Årstafrun använde sig av bestod av flera komponenter, dels en form av självhushållning, dels en bytesekonomi i form av gåvor mellan vänner och bekanta. Den hade inslag av marknadsekonomi i form av Årstafruns egna priser på de livsmedel som såldes och som ställdes i förhållande till de priser som varor såldes för i staden. Det råder inga tvivel om att Årstafrun var en hårt arbetande kvinna för att se till skötseln av gården och för att få ekonomin att gå ihop.

Märta Helena Reenstierna var en kvinna med stor kunskap om det hushåll hon ansvarade för. I bouppteckningen efter henne visar det sig att den befintliga boksamlingen till största delen bestod av äldre andaktsböcker och romaner, varför en särskild förteckning inte ansågs nödvändig. Med tanke på hennes anteckningsböcker, där mycket av hennes

kunnande finns nedskrivet, är det förvånande att boksamlingen inte innehöll böcker om hushåll, jord- och lantbruk. Möjligen har hon fått sina kunskaper på empirisk väg, det kan dock inte uteslutas att hon ändå hade tillgång till den sortens litteratur.

Ulrica Söderlind, forskare

Ekonomisk-historiska institutionen
Stockholms universitet

Noter

- * Forskningen har finansierats med medel från Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- 1 Leijonhufvud, L., R. Wilson, A. Moberg, J. Söderberg, D. Retsö, U. Söderlind, "Five centuries of Stockholm winter/spring temperatures reconstructed from documentary evidence and instrumental observations", *Climatic Change* 101 (2010), s. 109–141.
 - 2 22 aug. 1793, 13 sept. 1800, 25 febr., 5 sept. 1802, 14 sept. 1825, 24 aug., 17 sept. 1829, 22 aug. 1793, 13 sept. 1800, 18 sept. 1833, 1, 9–10 okt. 1839.
 - 3 29 okt. 1795, 27 juli 1808, 6 aug. 1820, 1 sept. 1828, 11, 18 okt. 1834, 4 sept. 1837.
 - 4 12 aug. 1820, 15 aug., 8 sept., 11 okt. 1823, 21 juli 1836, 12 sept. 1839.
 - 5 19, 22 aug. 1801, 1–2 nov. 1804, 3 sept. 1818, 13 mars 1834, 4 aug. 1835, 1 aug. 1837.
 - 6 1 april 1793, 5, 19 nov. 1800, 17–18 maj, 7, 27 nov., 7 dec. 1808, 24–25 okt. 1837.
 - 7 1 april 1793, 22 aug. 1803, 14 okt. 1825, 27–28 okt. 1834, 21 sept., 28 okt. 1837.
 - 8 16–17 juli, 27 aug., 9 sept. 1801, 28 aug., 6, 14 sept. 1811, 30 juni 1817, 13, 17 aug., 11 aug. 1820, 13 sept., 3 okt. 1831, 11, 20 sept., 6 okt. 1837.
 - 9 4 sept. 1819, 27 sept. 1833.
 - 10 10–11 sept. 1805, 15, 25 juli, 5, 31 aug., 3 sept. 1820, 27 okt. 1827, 14, 18 sept., 23 okt. 1830, 4 sept. 1839.
 - 11 26 okt. 1804, 9 juni, 22 sept., 6 okt. 1827, 11 okt. 1831, 24 okt. 1836, 17, 20 juli 1839, 1 okt. 1831, 22 sept. 1835.
 - 12 17 aug., 15 okt. 1830, 31, 5 maj 15 juli 1833 mars, 18 juni, 9 aug. 1835, 18 mars, 2 april 1836, 15 aug., 7 okt. 1837, 22 okt. 1839.
 - 13 27 okt. 1807, 3, 6 juni, 11 aug. 1820, 14–15 juli 1831, 23 juni 1836.
 - 14 21 juli 1801, 24 26 maj 27–28 11 juni 24 aug. 1820, 12 maj, 30 aug. 1830.
 - 15 23 juni 1801, 10, 14–15 juli, 20 sept. 1820, 12, 14 juli 1828, 27 juni, 29 juli, 3 aug. 1836.
 - 16 1 april 1793, 14, 26 juli, 1820, 1, 4 okt. 1836, 11, 21 sept. 1837.
 - 17 6 aug. 1801, 6 mars 1810, 4 april 1829, 5 mars 1830, 24 sept. 1832, 17 april 1833, 22 dec. 1821, 10, 22 juni 1837.
 - 18 17 aug. 1801, 20 aug. 1814, 15 jan., 7 sept. 1830, 4 juli 1833, 5 sept. 1839.
 - 19 1, 3, 6–8 maj, 6 sept. 1800, 6 aug. 1801, 9 sept. 1802, 9 okt. 1810, 24 april, 2, 6 maj, 9 sept., 3 okt. 1811, 16 maj 1814, 23 maj 1821, 22–24 juli, 5, 17 febr., 8 sept. 1829, 18 sept. 1829, 12 sept. 1836.
 - 20 22 maj 1823, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, uppslagsord fetägg, 2013-01-07, 30 maj 1837.
 - 21 6, 7, 14, 16 juni, 1, 3–6, 9, 29 juli, 7 aug. 1793, 18–19, 30 april, 5 maj, 1–4 juni 1800, 3, 18 juli 1806, 24 maj, 22 juni, 2, 6 juli 1807, 18 maj 1811, 28 april 1812, 7–8 juni 1820, 30 maj 1824, 4 juni 1829, 9 juli 1833, 6, 18 maj 1834, 9 april 1835, 2 maj 1839.
 - 22 20 juni 1827, 5 juli 1827, 16 mars, 26 juli 1830.
 - 23 30 okt. 1814, 8 juli 1823, 7 juni 1828, 19 aug., 10 sept. 1830, 20 maj 1832, 15 maj 1837.
 - 24 6 maj, 22 okt. 1800, 2 febr. 1802, 8 april 1810, 25 mars 1815, 9 aug. 1816, 22, 27 juni 1817, 29 mars, 27 nov. 1823, 15 april 1829, 2 april 1830, 13, okt. 1835, 11 nov. 1837, 1 april 1839.
 - 25 23 mars 1803, 23, 30 maj, 24 aug. 1804, 24 okt. 1806, 29 mars, 13 april, 9 sept. 1807, 1 juli 1812, 26 nov. 1818, 16 juli 1822, 3 dec. 1823, 2 april 1830, 1 dec. 1825, 20 april 1832, 1 dec. 1826, 9 april, 14 nov. 1832.
 - 26 29–30 sept. 1793, 8 okt. 1795, 29 okt. 1802, 10 febr. 1817, 17, 26 nov. 1818, 24 juni 1826, 19 maj 1828, 23 maj, 21 april 1829, 17 okt. 1835, 11 april 1839.
 - 27 12 jan. 1819, 17, 23 nov. 1823, 19 jan. 1825, 9 febr. 1831, 27 okt., 11 nov. 1836, 13 april, 5, 8 juni 1837, 11 juli 1827, 18, 20 juli 1839.
 - 28 31 10 mars 13 juni 1800, 2 juni 1802, 20 mars 1817, 17 febr. 1822, 7, 10 mars 1834, 29 maj, 2, 3, 5, 13 juni, 18 juli 1836, 8, 26 juni 1839.
 - 29 1 maj 1812, 12 juli 1814, 4 dec. 1818, 8, 14 aug. 1821, 23 juni 1825, 4 okt. 1827, 5 jan. 1828, 7 mars 1834, 29 maj, 2–3, 5, 13 juni, 18 juli, 1836, 12 maj, 13–14, 16 juli 1837, 16 mars, 4, 8 maj 26 juni 1839.
 - 30 16 mars, 8–9, 12, 30 nov. 1793, 20, 24 okt., 7 nov.

- 1800, 15–16 nov. 1802, 17 dec. 1816, 18 juli 1818, 17 dec. 1821, 1 sept. 1823, 7, 13 jan. 2 nov., 19 dec. 1829, 9, 11, 24 okt. 1837.
- 31 12 dec 1802, 16 nov 1803, 23 feb 1813, 16 jan 1815, 10 ok 1817, 24 sep 1820, 18 okt 1827, 26 dec 1829, 30 nov 1830, 19 okt 1831, 30 jan 1832, 29 nov 1833, 11 sep 1834, 17 okt 1835, 3 juli, 5 aug, 14, 24 sep, 7 okt 1836, 27 juli 1837, 4 maj, 15 okt 1839
- 32 21 juli, 4 sept. 1795, 16 dec. 1809, 28 nov. 1831, 12 maj 1834, 17 april, 19 sept. 1839.
- 33 30 aug. 1793, 1 febr. 1794, 20 nov. 1801, 29 sept. 1803, 1 okt. 1805, 22 jan., 11 mars, 23 okt. 1823, 10 mars 1826, 26 mars 1827, 25 jan., 21 maj, 13 aug., 19 sept., 1 nov. 1832.
- 34 10–11 nov. 1801, 18 jan. 1803, 27 aug. 1809, 16 mars 1810, 27 maj, 12 nov. 1818, 24 okt. 1819, 28 jan. 1823, 4 jan., 31 okt. 1827, 27 juni 1828, 14 juli, 4 sept. 1830, 28 juli 1831, 4 april 1832, 24 april, 9 nov. 1833, 29 mars, 2 april 1835, 11 maj 1836, 7, 12–t.14, 17 sep 1837, 1 mars, 19 april 1828, 13 maj, 24–25 sept. 1829, 23–25 sept. 1831, 26, 27 mars 1827.
- 35 27–30 mars 1827, 17–18 april, 22 nov. 1832, 27 april 1833, 7, 17 okt. 1836.
- 36 11 febr., 2 aug. 1803, 14 jan. 1807, 27 aug. 1822, 20 mars 1827, 7–8, 18 aug. 1831, 11 sept. 1835.
- 37 28 nov. 1793, 31 maj, 3–4 juni, 28 nov., 2 dec. 1800, 3 dec. 1801, 13 maj, 27 okt. 1802, 21, 23 jan., 9 febr., 6, 22, 27 mars, 8 april, 23–24 aug., 9, 22 nov., 14 dec. 1805, 15 dec. 1813, 17 jan., 8 febr. 1814, 1–2 dec. 1815, 2 mars, 6 mars, 16 okt., 4, 8–9, 14, 18, 31 dec. 1818, 8 jan., 16 april, 13 dec. 1819, 6 mars 1821, 20 mars, 17 okt., 14 dec. 1820, 2–3 mars, 8, 10 dec. 1821, 22 febr., 19 okt. 1822, 15 nov. 1823, 23 okt. 1824, 30 mars 1825, 21 febr., 4, 7–8 dec. 1827, 29–30 jan., 19 april, 27 nov. 1828, 4 april, 7, 9, 25 nov., 19 dec. 1829, 3, 5 mars, 15 april, 19 maj, 12, 17 nov. 1830, 20 april, 18 dec. 1831, 18 maj, 29 okt., 26 nov., 9 dec. 1832, 2–3, 18 nov. 1833, 3–4, 6, 11 nov., 5 dec. 1834, 27 jan. 1835, 5 dec. 1836, 13 maj, 26 aug., 16 dec. 1837, 20, 22, 24 april 1839.
- 38 7 mars 1803, 25 april 1829, 4–5 nov. 1831, 18 mars, 4 dec. 1837, 11, 29 jan. 1838.
- 39 27 nov., 2 dec. 1821, 4 sept., 14–15 okt. 1822, 5 mars, 13 dec. 1824, 3 nov. 1829, 6 april, 4 nov. 1831, 4, 10 april, 21 juni 1834, 26 aug. 1837.
- 40 30 okt. 1810, 10 april 1811, 11 jan., 15, 27 febr. 1812, 11 april 1815, 25 febr. 1820, 1 april, 14 dec. 1824, 4 april, 4 dec. 1827, 17 maj 1829, 10 aug., 10–11 okt., 3–4 nov. 1830, 14 maj, 10–11 okt., 18 nov. 1831, 4 maj 1833, 6 dec. 1834, 28 jan., 10, 12 sept., 4 okt. 1835, 20 okt., 3 dec., 1836, 6 dec. 1837, 29 okt. 1838.
- 41 28 nov., 1793, 21 jan. 1804, 25 febr. 1809, 22 mars, 10, 20 april 1820, 5 febr. 1821, 4 april 1827, 11 maj 1831, 5 dec. 1836, 11 juli, 30 aug. 1837.
- 42 29 sept., 26 nov. 1793, 13 okt., 30 nov. 1795, 9 juli 1807, 30 jan. 1808, 18 jan., 26 febr., 7 mars 1818, 13 nov. 1819, 14 mars 1820, 29 april, 18 dec. 1821, 18 april 1822, 25 mars 1826, 24 febr., 19 sept. 1827, 2 okt. 1829, 24 okt. 1830, 6 april, 16 nov. 1833, 15 jan., 9 nov. 1834, 3 febr. 1835, 24 febr., 31 mars, 7, 21–22 dec. 1836, 1 nov. 1838, 17, 20 mars 1839.
- 43 15 juni 1736, 27 mars, 30 aug. 1793, 9 febr. 1794, 17 okt. 1818, 15, 22 nov. 1830, 22 dec. 1833, 16 aug. 1834, 23, 30 mars 1839.
- 44 22 mars 1800, 22 mars, 6 juli 1807, 8 febr 1809, 24 nov. 1821, 30 mars 1825, 9 nov. 1833, 19 okt. 1835.
- 45 18 nov., 1800, 26, 31 jan., 9 febr., 23 mars, 29 april, 5 juni, 21 aug., 11, 17 sept., 11 nov. 1805, 22 febr. 1811, 26 april, 20 juni 1815, 27 febr. 1816, 22 april, 21 nov. 1817, 13 maj 1818, 1 april 1825, 15 juni, 20 sept. 1831, 12 sept., 31 dec. 1834, 1 april 1835, 17 april, 5 aug., 9 dec. 1836, 10 maj, 2 juli 1839.
- 46 6 mars, 21 april 1810, 13 sept., 1812, 9, 27 febr. 1816, 15 febr. 1820, 10 mars, 23 okt., 9 nov. 1830, 1 maj 1831, 20 nov. 1837.
- 47 13 juli, 5 sept. 1801, 20 april, 11 maj 1807, 3 febr., 28 maj 1809, 27 febr., 8 aug., 11–2 okt. 1810, 6 mars 1811, 26 april 1813, 12 jan., 16 mars, 9 dec. 1815, 12 febr. 1817, 30 jan., 1 febr. 1819, 10 april 1822, 3 april 1823, 5 okt. 1827, 19 dec. 1828, 21 dec. 1830, 17 febr. 1832, 13, 29 sept. 1834.
- 48 28 april 1800, 31 okt., 2 nov. 1801, 28 maj, 24 aug., 15 ok. 1803, 16 april, 1 juni, 5, 24 sept. 1808, 16 okt. 1810, 11 nov. 1811, 15 sept. 1820, 11 april, 15 aug., 10 okt. 1822, 20 sept., 9 okt. 1823, 2 juli 1825, 11 sept., 21 maj, 12, 15 okt. 1832, 12–13 okt. 1833, 13, 7 maj, 21 juni, 29 sept., 4 okt. 1834, 8 febr. 1838.
- 49 14 okt. 1803, 13, 15 juni, 14 nov. 1804, 15–6, 17 aug. 1811, 2 juli, 12 okt. 1816, 25 sept. 1821, 19 sept. 1822, 10 juni, 13 nov. 1826, 5 maj 1827, 28 maj 1834, 28 maj 1839.
- 50 17 maj 1804, 29 maj 1809, 8 juni 1812, 28 febr. 1817, 28 sept., 29 dec. 1818, 1 febr. 1820, 1–3 maj 1822, 6 juni 1825, 24 juni 1826, 10 jan. 1829, 15 jan. 1830, 7 okt., 6 nov. 1833, 11–14 aug., 14 dec. 1833, 7 maj 1834, 8 juni, 8 nov. 1837.

- 51 21–22 april 1806, 4, 7 mars 1818, 10–11 maj, 12 juli 1821, 20, 22, 24 maj 1836, 11 juni 1837, 7, 11 april 1839.
- 52 27 april, 4, 16 maj, 1793, 25, 27 april, 6, 28 maj 1800, 14 april 1803, 23, 25 febr. 1804, 15, 19, 28–29 mars, 1, 4 april 1805, 5 juni 1811, 28 april 1815, 15, 19 juni, 27 aug., 24 sept., 5 okt. 1816, 20, 31 jan., 17 mars, 25 april, 13 maj, 2, 4, 6 juni, 21 aug., 17, 23, 25 okt., 2 dec. 1818, 13 maj 1820, 30 aug. 1821, 2–4, 6–7 sept., 10, 18 mars, 7 april 1825, 5 aug. 1830, 9 nov., 20 dec. 1831, 24 mars 1832, 5 juni 1832, 3 dec. 1833, 10 april, 5, 10 juni, 3 juli, 3 dec. 1835, 5 sept. 1836, 24–25 maj, 22 juni, 21, 23 juli 1837, 2 okt. 1839.
- 53 29 april 1800, 1 dec. 1803, 6 nov. 1804, 9 april 1805, 25 juni 1811, 3 maj, 21 juni 1814, 17 juni 1815, 9 juli 1816, 22 april 1817, 18 febr., 16, 24 april, 14, 26 maj, 8–10, 12 juni, 17 nov. 1818, 14 juni 1820, 23 okt. 1821, 11 juni 1823, 8–10, 12, 17 juni 1825, 11 mars, 11 april, 30 maj, 1 juni 1826, 15 juni 1829, 9 juni, 6–7 juni, 8 april, 7, 11 juni, 21 sept. 1831, 2, 16–17 juni, 11 juli, 1 aug., 14 okt., 9 nov. 1837, 31 maj, 17 juni 18
- 54 5 febr. 1817, 18 okt. 1819, 22 april, 30 maj, 3 juni 1836, 23 juni 1837.
- 55 19, 22 juni 1800, 21–22 juni 1801, 6 juli 1802, 17 juli 1806, 10 juni 1815, 20, 30 maj, 1 juni 1822, 15–16, 18, 27 juni 1833, 18 maj 1834, 16, 17, 26, 28 juni, 16 aug. 1836, 19 juli 1837, 27–28, 31 maj, 5–6, 8, 15, 17, 20, 22, 27 juni 1839.
- 56 23 maj, 20 juni, 22, 29–30 juli, 2, 5 aug. 1800, 15, 20 aug., 20 sept. 1804, 2 april 1808, 25 maj, 7 dec. 1809, 5 juli 1812, 5 juli 1813, 26, 28 april, 12, 19–21 sept. 1814, 21 okt. 1819, 10–11, 13–14 okt. 1828, 6 maj, 18 okt. 1830, 14 nov. 1832, 7 mars, 7, 24 juli 1834, 21 april, 27 juli 1835, 22 april, 31 maj, 31 aug. 1837, 7 sept. 1839.
- 57 25 jan. 1796, 18–19 aug. 1801, 18 jan. 1814, 2 aug. 1836, 18 febr. 1837.
- 58 15, 22 juli 1801, 30 aug. 1813, 27 juli, 15, 19 aug. 1814, 7, 17, 31 aug. 1819, 4–5, 15–16, 27 juli 1820, 14, 17, 19, 21, 23 juli 1824, 8, 13–14, 19, 27 juli, 1, 5 aug. 1825, 5, 10 juli 1828, 27 maj, 19–20, 22 juli, 16 okt 1830, 8 aug. 1832, 1 aug. 1833, 30 juni 1834, 24 juli 1835, 15, 16, 28 juli 1836, 22 maj, 20, 24–27 juli, 17 juli, 4–5, 8 aug. 1837, 15 juli 1839.
- 59 13 aug. 1819, 26 juli 1820, 19–20 febr. 1921, 17 juli 1822, 23 juli 1823, 7 juni, 17 juli 1828, 19 juli 1829, 26 maj 1831, 24 juli, 15 juli 1834.
- 60 20 okt. 1800, 8 aug. 1801, 25 jan. 1804, 8, 19, 23 sept. 1812, 1–2, 9 mars, 13 aug. 1813, 31 jan. 1814, 5 dec. 1815, 6 nov. 1816, 7–8 aug. 1817, 20 aug., 10 nov. 1818, 15 febr., 18 sept. 1820, 3–4 okt. 1821, 24, 27 mars 1823, 16, 22, 24, 26–27 aug. 1824, 20 jan., 7 sept. 1835, 3, 15 okt., 4 nov. 1835, 8 juni, 17–18, 23 aug. 1837, 2, 11 aug. 1839.
- 61 17 jan., 14 febr., 30 juni, 18 okt., 12 nov. 1800, 3 mars, 25 april, 8 juni, 11, 29 juli, 18 aug., 3 okt., 11 nov., 20 dec. 1803, 12 mars 1813, 20, 26 jan., 11–12 april, 30 juni, 6 sept., 14 dec. 1815, 9 febr. 1816, 22 aug. 1817, 21–22 okt. 1818, 21 okt. 1819, 12 jan. 1821, 18 juni, 11 aug. 1826, 29 okt. 1830, 12 april 1833, 15–16 dec. 1836, 2 mars, 1 dec. 1837, 28 febr. 1838, 6 april, 14–15 nov. 1839.
- 62 16 april, 1793, 9 sept. 1813, 21 jan. 1819, 13 jan. 1821, 10, 17, 30 aug. 1820, 6–7, 9 aug. 1824, 27, 31 jan., 24–26 aug., 13 sept. 1825, 2–4 febr., 9 nov. 1826, 30 juli, 7–8 sept. 1827, 3–4 sept. 1830, 13, 22 sept., 3 nov. 1832, 28 okt. 1834, 30 aug., 24, 26 sept. 1836, 20 mars 1839.
- 63 4, 16 mars, 29 april, 1793, 5–6, 14 febr., 1794, 22 aug. 6, 25 sept., 9, 17, 24 okt., 10, 28 nov., 3, 18, 19, 22 dec. 1795, 22 de. 1800, 1 febr., 16 mars, 8, 23 juni, 4 aug., 29 sept., 26 okt., 1, 22 dec. 1804, 2, 18 mars, 17–18, 20 maj, 7 juli, 17 sept., 22 okt., 20, 22–23 dec. 1813, 6 mars, 15 april, 6, 9–10, 14–15, 17 juli, 22 dec. 1818, 23 mars 1820, 22 dec. 1821, 27–29 aug. 1829, 13 febr., 26–27 juli 1830, 8 maj 1831, 17 aug. 1832, 20 maj, 27 juni, 6 nov. 1833, 16 mars 1835, 3 maj 1836, 20 dec. 1837, 28 mars, 6, 26 april, 6–8, 11 juni, 19 juli, 1839.
- 64 24 dec. 1800, 7 mars, 24 dec. 1818, 23 dec. 1819, 26 mars, 24 dec. 1826, 17 okt. 1827, 22–23 dec. 1833, 10 juli 1835, 8, 9, 10, 11, 12, aug. 1836, 19–23 juni, 19 dec. 1837.
- 65 13, 15 aug., 29 sept., 12–13 okt. 1795, 27 jan., 4 juli., 15, 29 sept., 8–9 dec. 1800, 28 maj, 4 juni, 15, 18, 19, 22, 24 sept., 30 okt., 1–3, 7–8 dec. 1810, 2 juni 1814, 31 maj, 14 juni, 13, 22, 29 sept., 16–17 nov., 13 dec. 1820, 4 juni 1826, 28 maj 1827, 8 juni 1828, 1, 6, 14 juni, 3 juli 1820, 30 maj, 8 sept. 1833, 12 april 1834, 16–17 nov. 1836, 18 april, 9, 16 juni, 30 aug., 1, 5 sept. 1837, 20 sept. 1839.
- 66 23 juni 1814, 2 sept. 1821, 6 sept. 1836.
- 67 16 sept 1837.
- 68 18 aug. 1801, 2 juni, 9 sept. 1802, 11 sept. 1803, 26, 30 sept. 1808, 13 sept. 1810, 6 aug. 1818, 8 juni, 18 aug. 1819, 5 juni 1821, 10 sept. 1825, 2, 9 juni

- 1829, 8 aug., 6, 22 sept. 1830, 7, 13–14 sept. 1832, 6 sept. 1833, 11 nov. 1834, 15, 27 aug., 7–8 sept. 1835, 16 sept. 1836, 7, 12 sept. 1837.
- 69 30 juli 1803, 25 maj 1818, 19 nov. 1821, 21 nov. 1827, 18 nov. 1831, 13 nov. 1833, 21 nov., 22 dec. 1836.
- 70 9 okt. 1800, 6 nov. 1802, 26, 28–29 okt., 4, 7 nov. 1805, 25–26 sept., 7 okt. 1807, 27 nov. 1810, 26 sept. 1812, 9 febr. 1816, 4 nov., 14 sept., 16 dec. 1822, 24 mars, 9, 15, 19, 26 nov., 6 dec. 1823, 26, 28 maj 1825, 18 maj, 15 okt. 1830, 23 sept. 1834, 17 aug., 27, 28 sept., 5 okt. 1836, 11, 16 mars 1839.
- 71 16, 24, 26–27 okt. 1795, 7–8 maj, 17, 31 okt., 12 nov. 1800, 7 mars 1805, 27 okt., 3, 24 nov. 1806, 25 maj 1807, 7 okt. 1815, 29 maj 1816, 21, 23 febr. 1817, 27–29 sept. 1819, 21, 23, 25, 30 sept. 1820, 24 sept., 15 okt. 1825, 24, 26, 30 sept. 1828, 4 jan., 31 mars, 7 maj, 2 nov. 1830, 20, 27, 29 sept., 1 okt. 1832, 30 sept., 2, 23 okt. 1833, 23, 27 sept. 1834, 17 sept., 5–6, 10 okt. 1835, 22 mars 1836, 1–2, 18 mars, 30 nov. 1837, 22, 24 maj, 26 sept., 1 okt. 1839.
- 72 Årstadagböckerna 1793–1839.
- 73 Jaramillo, Rubi, vikarierande gårdsassistent, Tensta 4H-gård, Stockholm.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Nordiska museets arkiv

Årstadagböckerna 1793–1839.

Internet

Svenska Akademiens ordbok

<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, uppslagsord fetägg.

Muntlig källa

Jaramillo, Rubi, vikarierande gårdsassistent, Tensta 4H-gård, Stockholm.

Litteratur

Leijonhufvud, L., R. Wilson, A. Moberg, J. Söderberg, D. Retsö, U. Söderlind 2010: "Five centuries of Stockholm winter/spring temperatures reconstructed from documentary evidence and instrumental observations", *Climatic Change* 101 (2010), s. 109–141.

Widding, Lars 1971: *På Årstafruns tid. Märta Helena Reenstiernas dagbok*. Stockholm: Geber.

Eriksson, Kristina Ekerö 2010: *Årstafruns dolda dagböcker*. Stockholm: Norstedts.

Erixon, Sigurd, Broman, Gunnar 1946–1954: *Årstadagboken, journaler från åren 1793–1839, del 1–3*. Stockholm: Generalstaben.

SUMMARY

The Diaries of Årstafrun

Manor economy between market and self-subsistent household

Märta Helena Reenstierna came to Stockholm from Småland at the age of 19 in the year 1772. Shortly thereafter she met the man who became the love of her life, Christian Henrik von Schnell, who was double her age. A year after they first met they got married and Märta Helena moved into Årsta Manor just outside Stockholm. The couple became parents to eight children, but only one lived to adulthood, but died at the age of 32. Märta Helena survived all her children and husband, and she passed away in 1841.

Märta Helena wrote diaries on a daily basis in the years 1793–1839 about almost everything that happened and took place in her life, both on ordinary days and on

feast days. The article deals with how she tried to get the economy to meet ends during her time at Årsta Manor, mainly in the areas of keeping different kind of animals, agriculture and horticulture. In the diaries there is in total 7 008 notifications regarding the animals (3 039), agriculture (2 069) and the horticulture (1 900). The economy that is shown in the diaries consisted of several components, one part was a kind of self-sufficiency, another part was based on exchanging gifts between friends and the last component consisted of a sort of market economy since the prices Märta Helena charged for her goods was in relation to the prices of the same goods and foodstuffs in the city of Stockholm.

NYA AVHANDLINGAR

Mattias Bäckström: *Hjärtats härdar. Folkliv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien, 1808–1907*. Gidlunds förlag, Möklinta 2012. 372 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7844-843-2.

Under de senaste decennierna har flera vetenskapliga verk publicerats som skildrar framväxten av svenska kulturhistoriska museer i ljuset av 1800-talets nationella strömningar, och i takt med att museivetenskap/museologi/kulturarvsvetenskap har utvecklats som akademisk disciplin. Här kan erinras om det praktverk som Nordiska museet gav ut inför museets 125-årsjubileum 1998 (red. Hans Medelius, Bengt Nyström och Elisabet Stavenow-Hidemark), Kerstin Arcadius avhandling *Museum på svenska: Länsmuseerna och kulturhistorien* om de svenska länsmuseerna (Arcadius 1997) men också om Maria Björkroths avhandling *Hembygd i samtid och framtid 1890–1930* som behandlar en rörelse som står de kulturhistoriska museerna nära, nämligen hembygdsrörelsen (Björkroth 2000), för att nämna några.

2012 kom så idé- och lärdoms historikern Mattias Bäckströms doktorsavhandling *Hjärtats härdar. Folkliv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien, 1808–1907*. Hans avhandling skiljer sig en del från ovan nämnda arbeten, dels för att den analyserar ett något tidigare skede, dels för att den tar ett grepp om Skandinavien folkmuseer, således förutom Sverige även Danmark och Norge. Han förefaller också ha fått inspiration från andra håll. Varken Nordiska museets stora bok om museets framväxt eller Björkroths avhandling finns, något förvånande, i Bäckströms litteraturlista.

Det är annars en imponerande doktorsavhandling som Bäckström har åstadkommit. Hans ämne är också väl värt en genomgripande vetenskaplig analys. De skandinaviska kulturhistoriska museerna (folk-museer), inklusive friluftsmuseerna, var internationellt sett viktiga och uppmärksammade innovationer. Med Nordiska museet som förebild växte nya folk-museer fram runt om i Europa.

Vid ett första påseende ser boken ut att närmast vara en ”coffee table book”, med en mångfald av bilder som gör läsningen lätt. Här bedrar man sig. Nog berikas boken med en och annan relevant bild, men ett djupt andetag rekommenderas innan man ger sig i kast med detta lärda och teoretiskt ingalunda okomplicerade verk.

Syftet med avhandlingen beskrivs vara att undersöka ”1800-talets nya sätt att se på landskap, byggnader och föremål som väsentliga, minnesbärande formationer”. Mattias Bäckström vill analysera föreställningar om ”folket” som ett historie- och samhällsskapande subjekt och beskriva hur minnesbärande synligheter uppstod och omvandlades, hur folk-museets relation till kunskap såg ut och kunskapen syntetiserades och användes vid folk-museerna i Kristiania, Stockholm och Köpenhamn.

Avhandlingens tre huvudkapitel, eller sektioner, har rubrikerna *Minnesmärken*, *Folkliv* och *Folk-museum*. Det första kapitlet behandlar hur minnesmärken skapas, hur det vi idag kallar kulturarv konstrueras med en ny lins genom vilken det förgångna betraktas. Som det uttrycks i en av underrubrikerna ”Att bilda minne ur bråte”, alltså de processer genom vilka det bevarandevärda blir till. Sektionen *Folkliv* reder ut begrepp som folkliv och folklivsbild, och diskuterar den idémässiga bakgrunden, bl.a. i relation till uttryck i samtidens litteratur. Sektionen *Folk-museum* slutligen beskriver mera av själva musealiseringprocessen och hur de skandinaviska friluftsmuseerna utgjorde innovationer på den internationella scenen. Vetenskap, konst och moralitet syntes sammanstråla i allmogens byggnader och föremål som de visades på museerna. Det konkreta och till synes vardagliga gavs alltså ett högre andligt innehåll.

Övertygande och grundligt analyserar Bäckström hur de kulturhistoriska museerna i Skandinavien tillkom som resultat av flera olika idéer, framvuxna under lång tid, och av vetenskapliga och estetiska föreställningar.

Till sin hjälp i analysen använder författaren några viktiga begrepp som redskap. Begreppet *synvända* används för att undersöka den minnets dikotomi som vidlader 1800-talets minnes- och museisektor. Dikotomin utgörs av å ena sidan det som Bäckström kall-

lar ”de empiriska fästpunkternas systematik”, dvs. ett territoriellt och typologiskt presentationssätt, å andra sidan en stämningens gestaltning, alltså ett sätt att framställa högre ideal i stuginteriorer och folklivsbilder. Med begreppet *synvända* avser författaren också att beskriva hur dessa två sidor av samma synfält transformerades under 1800-talet.

Med parbegreppet *idealrealistisk naturalism* avses två kunskapsteoretiska positioner som var närvarande i folk museernas framväxt, nämligen dels en spekulativt undersökande, dels en empirisk utforskning. De kulturhistoriska museerna står, menar Bäckström, vid slutet av 1800-talet med ”en fot i den spekulativa idealrealismen och en fot i den empiriska naturalismen”.

Bäckström hävdar vidare att folk museerna var del av en alldeles särskild poetisk-historisk kunskapssyn, en kunskapssyn som skilde dessa museer från såväl tidens konstmuseer som historiska och naturhistoriska museer. Med sina resonemang övertygar Bäckström läsaren om folk museernas egen position i museilandskapet. Texten ger många exempel framförallt på hur tidens museigrundare *tänkte*, mindre på vad de gjorde.

Att Artur Hazelius framställs som en av portalfigurer i museiskapandet förvånar givetvis inte. Bäckström menar att Hazelius var den som först inorporerade en estetisk och kulturhistorisk idealrealism i museikonstexten. Med sitt museiarbete ville han gestalta ett idealt folkliv, som en motpol mot storstadens råhet, smuts och splittring, mot en situation som skapats av allt som den moderna tiden burit med sig. Skansen skulle därmed framstå som en förebild i moraliskt och socioletiskt hänseende. Detta innebär ju en uppgift långt utöver funktionen att upplysa om och undervisa i landets och folkets historia. Museet borde med detta synsätt i själva verket vara ett vaccin mot samtidens upplevda problem med bristande gemenskap och socialt svärbemästrade förhållanden. Museernas folklivsbilder erbjöd däremot en ”folklig dikt”, en idealbild om samhällsgemenskap och moralisk resning. Det budskap om höga ideal som genom *synvändan* hade frammanats ur det förflutnas vardagsföremål och rustika bostäder, när museiskaparna hade ”bildat minne ur bråte”, skulle lösa problemen med moderna människors främlingskap inför natur och tradition. Hazelius motto för Nordiska museet ”Känn dig själv” var en uppmaning mot alienation och uttryckte en tanke om såväl en ideal universell kultur som en specifik kultur inom varje nation. Grundandet av friluftsmuseerna i Danmark och Norge beledsagades av likartade ambitioner som Hazelius hade.

Som sig bör är det idé- och lärdomshistorikerns röst som hörs genom avhandlingstexten. Med sitt fokus på de idé- och tankemässiga sammanhangen i vilka friluftsmuseerna föddes skapar Bäckström onekligen ny kunskap. Han framhåller att museidokumentent, fotografierna, husen, utställningarna, årsböckerna etc. måste analyseras tillsammans med tidens filosofiska, konstnärliga och vetenskapliga arbeten.

Avhandlingen behandlar alltså i första hand tankarna bakom museerna, vad det är för idéer som de kulturhistoriska museerna gestaltar och mindre det praktiska museiarbetet, även om också detta skymtar fram i t.ex. sektionen *Folkmuseum*. I den sektionen tar han också upp betydelsen av och syftet med Hazelius tankar med verksamheten på Skansen som inte bara uttryck för materiell kultur utan också en plats för det immateriella: festivaler, uppträdanden, sceniska framställningar av historiska händelser. Just på den här punkten mötte Hazelius kritik från vissa håll, bl.a. från Kongens Lyngbys grundare Bernhard Olsen, som betraktade de historiska scenframställningarna som maskeradupptåg och inte ville ägna sig åt sådant på sitt eget friluftsmuseum. Även en sådan stridbar person som August Strindberg yttrade sig förklenande om vissa element i Hazelius gärning, trots att han från början varit en hängiven tillskyndare av Nordiska museets tillkomst.

Sammantaget är det en mycket intressant och mycket lärd doktorsavhandling som Mattias Bäckström har skrivit. Han har i högsta grad fördjupat vår förståelse när det gäller tillkomsten av de första kulturhistoriska friluftsmuseerna och satt in dem i ett idéhistoriskt sammanhang på ett mycket förtjänstfullt sätt. Nya perspektiv har tillkommit genom Bäckströms avhandling.

Får man önska något skulle det i så fall vara att bildmaterialet hade fått en något större plats. De museer som det rör sig om – Nordiska museet med Skansen, Dansk Folkemuseum och Norsk Folkemuseum har skattkistor när det gäller bildarkiv. Dessa arkiv hade kunnat utnyttjas mera i en bok som omfattar närmare 400 sidor. De bilder som ändå illustrerar berättelsen om museernas tillkomst är tyvärr också lite tråkigt återgivna. Detta sista stycke är dock en marginell anmärkning som inte förtar intrycket av en gedigen vetenskaplig insats.

Katarina Ek-Nilsson, Uppsala

Anna Maria Hällgren: *Skåda all världens uselhet: Visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets populärkultur*. Gidlunds förlag, Möklinta 2013. 200 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7844-870-8.

I slutet av 1800- och början av 1900-talet flödade rapporter om alla de farsoter som sades präglade snabbt växande storstäderna runt om i Europa. De sociala problem som faktiskt existerade var av både strukturell och individuell natur, men allt som oftast anlades ett moraliskt och ideologiskt perspektiv och ansvar som var ett uttryck för det etablerade samhällsskiktets föreställningar. Blotta åsynen av de ”lägre klasserna” utgjorde såväl ett politiskt som ett medicinskt hot mot den rådande samhällsordningen. De europeiska storstäderna, inklusive Stockholm, skildrades som fysiska rum fyllda med potentiella hot som fattigdom, pestsmitta, prostitution, kriminalitet och fördärliga nöjen. De prostituerade kvinnorna antogs inte endast vara bärare av veneriska sjukdomar utan även bärare av ”moralisk smitta”. I vad, som i forskningen och den aktuella tidens samhällsdebatt, brukar beskrivas som den ”sociala frågan” rymdes en rad delfrågor såsom arbetarnas sociala och moraliska förhållanden, bostadsfrågan, hälsofrågan eller utbildningsfrågan.

Den ”sociala frågan”, som inte sällan var en urban problemställning var även tacksam att visualisera, att lyfta fram och problematisera i olika medier. Även om den överväldigande majoriteten svenska medborgare fortfarande bodde på landsbygden mot slutet av 1800-talet skedde trots allt en allt snabbare inflyttning till städerna, där den framväxande industriproduktionen i huvudsak förlades, och där den nya arbetarklassen förtjänade sitt dagliga bröd. I städerna, särskilt i huvudstaden, växte dessa nya medier fram såsom panoramor, stereoskopvisningar och resande attraktioner. Dessa populärkulturella fenomen var dels ett resultat av den tekniska utvecklingen, dels ett resultat av att den kunde finna en publik i den expanderande borgerliga medelklassen. Populärkulturen riktade sig i regel till alla klasser, vilket kan sägas gå i en demokratisk riktning, men i praktiken krävde den en bildad och moraliskt högtstående medborgare, helst en manlig sådan. Observatören av dessa populärkulturella medier kunde inte gärna utgöra vem som helst, och denne observatör var dessutom i starkt behov av vägledning, socialt och moraliskt.

Denne ”observatör” står i centrum för konstvetaren

Anna-Maria Hällgrens intagande avhandling om den visuella pedagogik som utgjorde en del av den sociala reformismen mot slutet av 1800-talet. Hällgrens syfte med avhandlingen är, som hon själv anger, ”trefaldigt”, nämligen att ”urskilja de pedagogiska överväganden som underbyggde populärkulturella representationer av sociala problem”, att ”frilägga förhållandet mellan de pedagogiska överväganden som underbyggde representationerna av sociala problem och det problem av visuell karaktär som knöts till storstäderna” samt att ”påvisa hur den observatör som tilltalades i populärkulturen gjordes delaktig i dåtidens samhällsreformistiska strävanden”. Med det sistnämnda syftet vill hon ge ett bidrag till den politiska historien, och i övrigt förklara hur seendet kan historiseras och att i förhållande till forskningen om sociala problem, för den aktuella perioden, påvisa behovet av att sammanföra seendets betydelse för vår förståelse av de sociala problemen.

Det kanske mest centrala begreppet som Hällgren lanserar är ”populärkulturell reformism”, och detta begrepp måste förstås i ljuset av observatörens betydelse och vad man genom de nya medierna kunde visualisera och pedagogiskt belysa. Med ”populärkultur” avser avhandlingsförfattaren en bestämd empirisk kategori som främst syftar på en kommersiellt inriktad nöjesindustri i storstäderna, en nöjesindustri som krävde ett visst ekonomiskt kapital av sina besökare. Storstäderna med sina alltmer utbredda nöjen kunde även bidra till ett slags ”visuell överstimulering”, med mångskiftande intryck, ständig cirkulation och rörelse i ett allt mer accelererande tempo. Ett vittnesmål över denna ”moderna” utveckling gör författaren August Strindberg när han besöker Paris på 1890-talet, vilket slutar i att författaren måste vila av utmattning i och med alla sinnesintryck han utsätts för i storstadens brus.

Ett viktigt syfte med de olika populärkulturella medier som fanns till hands såsom satiriska tidskrifter eller Svenska Panoptikon var att utgöra moraliska exempel, att dels fungera som en varning för den enskilde, dels visa på en oroande samhällsutveckling. Ett exempel som Hällgren behandlar utgör serietablån ”Brott och straff” på Svenska Panoptikon, där fyra scener skall visa på hur brott (ett mord som begåtts i anslutning till ett misslyckat inbrott) leder till arrestering, konfrontation med offret, gärningsmannens omgivande av en abbé samt gärningsmannens sörjande moder. Samtliga aktörer som berördes av brottet visades upp i tablån: offret, den anklagade, vänner och anhöriga. Det ”utsvävande liv” som gärningsmannen levde kunde leda fram till så-

dana olycksaliga livsöden, och dessutom kunde dessa livsöden drabba oss alla om vi inte håller oss borta från ”omoraliskt levande”. Observatören av dessa tablåer skulle både få en lektion i hur olika omoraliska livsöden kunde äga rum, men samtidigt kunde ett varningens finger höjas för hur det kan gå om man inte håller sig på den ”rätta vägen” i sin livsföring.

De populärkulturella representationerna var inte endast ett uttryck för *vad* observatören såg utan även för *hur* observatören skulle förstå det han eller hon såg. Besökaren skulle ledas rätt av en varsam hand och röst för att göra en önskad tolkning, en tolkning som var förenlig med sociala och moraliska överväganden. Det fanns med andra ord risk för en ”visuell felsyn” om seendet inte förenades med rätt sorts vägledning eller guidning. Ett koncensusförhållande var målet med dessa representationer, och för att uppnå koncensus var det av allra största vikt att ordna, kategorisera och namnge det visuella. Genom upprättandet av kategorier visar Hällgren på nödvändigheten av att sträva efter en distans mellan observatören och det som skall beskådas, tolkas och förstås.

Vad som tydligt visas och beskrivs i avhandlingen är det bildningssyfte som representationerna har, även

om den observatör som skulle bildas i regel endast var män. Det ansågs vara den manlige åskådaren som hade de bästa förutsättningarna att bli observatör, och de representationer som visades var normerande, inget tvivel råder om den saken.

Hällgrens arbete är gediget och ger oss nya inblickar i det sena 1800-talets populärkultur utifrån observatörens blick. Denna normerande blick står i fokus snarare än de företeelser som blicken skulle riktas mot. De populärkulturella fenomenen skulle både roa och oroa, både ge förströelse och bildning. Den normerande blicken var med nödvändighet distanserad, vilket ligger i sakens natur, då den bildade observatören aldrig skulle komma *för* nära det studerade objektet med risk att själv bli indragen i ”smittan” eller det ”moraliska fördärvet”.

Den ”sociala frågan” har studerats av bl.a. historiker, idéhistoriker och etnologer, men här har vi fått en intresseväckande aspekt, visualiteten och den bildade observatören från ett konstvetenskapligt perspektiv, vilket fyller en viktig kunskapslucka kring denna tematik.

Henrik Brissman, Lund

RECENSIONER

Anders Gustavsson: *Bondekultur i möte med akademiskultur i Sverige och Norge. En personlig pendling mellan skilda världar.* Novus forlag, Oslo 2013. 117 s., ill. ISBN 978-82-7099-728-2.

Som etnolog är Anders Gustavsson välkänd för många av RIG:s läsare. Han har tjänstgjort i Göteborg, Lund, Uppsala och Oslo och publicerat ett stort antal undersökningar rörande ämnen som folklig religiositet, seder, kulturmöten och turism. Samtidigt har han aldrig riktigt lämnat gården Hogen på Orust i Bohuslän. Där är han född och där bor han idag.

Den aktuella boken är av självbiografisk karaktär. På ett övergripande plan är syftet att skildra mötet eller snarast den personliga pendlingen mellan ”bondekulturen” på Orust och olika akademiska universitetsmiljöer. Anders Gustavsson utgår således från sitt eget liv, sin egen karriär och forskning. Som läsare får man därmed även en god inblick i delar av etnologiämnets moderna historia, från 1960-talet och framåt.

Anders Gustavsson tar sin utgångspunkt i barndomens Orust och beskriver inledningsvis livet och arbetet på Hogen men också sitt eget studieintresse som kom att leda till såväl studentexamen som studier vid Lunds universitet, till en teol. kand. år 1964, fil. mag. 1965, fil. lic. 1969 och disputation på avhandlingen *Kyrktagningsleden i Sverige* år 1972. Gustavsson redogör för ämnesval och inriktningar under studietiden men också för pendlingen till och förväntningarna på att han på sikt skulle ta över släktgården på Orust. Tiden som docent och insatserna för uppbyggandet av Göteborgsetnologin på 1970-talet diskuteras liksom perioden som professor i Uppsala på 1980- och 90-talen och den därpå följande professuren i Oslo. Även familjelivet lyfts fram i motsvarande utsträckning; boken illustreras också med ett stort antal fotografier tagna i såväl privata som akademiska sammanhang. I den senare delen av boken redogör och reflekterar författaren över forskningskontakter och samarbeten av olika slag, både inhemska och internationella. Inte

minst presenteras de många kontakterna med forskare i Tyskland och Östeuropa samt ett antal av de forskningsprojekt som Gustavsson varit involverad i. Som läsare får man en inblick i såväl bakgrunden till projekten som dess resultat.

Som framgått är *Bondekultur i möte med akademiskultur i Sverige och Norge* intressant på flera olika plan. Boken ger, som titeln antyder, en inblick i Gustavssons syn på och pendling mellan livet på Orust och olikartade akademiska forskningsmiljöer. Vidare får man som läsare en god inblick i en kollegas liv och forskning och därmed också pusselbitar till förståelsen av etnologiämnets utveckling från 1960-talet och ända fram tills idag. Därmed fyller boken också en funktion som ett komplement såväl till biografiska verk som *Svenska etnologer och folklorister* (2010) och *Etnologi og folkloristikk* (2013) som till *Etnologiska visioner* (1993), vari en rad etnologer har beskrivit sin egen disciplin och forskarkarriär.

Fredrik Skott, Göteborg

Nils-Arvid Bringéus: *Örkelljungapågå och Lundaprofessor.* ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI CXXVIII. Uppsala 2014. 216 pp. Ill ISBN 978-91-87403-04-0.

Nils-Arvid Bringéus är född 1926 och har varit verksam inom etnologin i Lund sedan 1947. Hans vetenskapliga produktion är oerhört omfattande och mångsidig. Han har under lång tid varit en ledande personlighet inom nordisk etnologi och folkloristik. Lagom till sin åttioåttårsdag utgav han sin senaste bok som är självbiografisk. Författaren bygger förutom på egna minnen också på dagboksanteckningar och brev. Ett rikt bildmaterial i privat ägo har kommit till användning. Boken är utgiven som nummer 128 i Kungliga Gustav Adolfs Akademiens ACTA-serie.

Bringéus föddes i hantverksorten Örkelljunga i nordligaste Skåne där fadern Alarik Svensson var folkskol-

lärare. Denna ort där han bodde under sina sexton första år har varit viktig för honom under hela hans liv. Han var från 1953 fram till 1998 ordförande i ortens hembygdsförening och byggde upp friluftsmuseet Ingeborrarp. Han har från 1949 till 2013 gett ut flera skrifter i föreningens skriftserie.

Redan under skoltiden intresserade sig Bringéus för släktforskning, och det märks tydligt i denna bok. Den ger utförliga inblickar i hans släkt i Skåne och USA. Farfadern som också var folkskollärare kom från socknen Bringetofta i Småland, och därför tog författaren 1947 efternamnet Bringéus i stället för Svensson. Släktskildringarna går inte bara bakåt utan sträcker sig även ända fram till de fem barnen, de tolv barnbarnen och de hittills tre barnbarnsbarnen.

Den första halvan av boken tar upp tiden innan författaren blev folklivsforskare. Denna del är släkt- och familjeorienterad. Den vetenskapliga verksamheten är redovisad i stora drag i bokens andra del. Här kunde en fördjupning ha skett genom att författaren mera belyst den vetenskapliga kontexten för sina undersökningar och hur han upplevde och hanterade den. Läsaren får inget veta ifall sentida vetenskapliga diskussioner om reflexivitet, autoetnografi, forskarroll och subjektiva tolkningar har bidragit till tillkomsten av denna bok. Däremot återkommer författaren vid ett par tillfällen till sin lärare professor Sigfrid Svenssons ord om att en folklivsforskare måste vara född någonstans, i Bringéus fall Örskelljunga.

Författarens insatser som ledare av etnologiska institutionen i Lund och forskarseminarierna där har inte blivit särskilt behandlade. Under sin tid som professor från 1967 till 1991 var Bringéus prefekt för institutionen och Folklivsarkivet i Lund. Han hade under 1970-talet dessutom ett tillsyns- och examinatoransvar för den etnologiska institutionen i Göteborg som då byggdes upp från grunden.

Jag lärde känna Bringéus första gången som historiestudent hösten 1965 när han föreläste på museet Kulturen i Lund om kulturhistoria. För mig och min studiekamrat Gösta Arvastson blev det inspirationen till att vi började studera folklivsforskning, från 1970 benämnt etnologi. Ett utmärkande drag hos Bringéus har varit att han kunde inspirera studenter och yngre forskare. Han stödde dem att komma framåt, först till doktorsexamen och senare till olika tjänster inom universitet, museer eller arkiv. Detta kan han väl inte skriva om själv, men det är något som många elever har upplevt och som här bör framhållas. Forskarseminarierna under Bringéus

ledning var inspirerande och framåtblickande. Det var alltid något konstruktivt i hans synpunkter och inte bara kritik mot en framlagd avhandlingstext. Både ros och ris delades ut. Efter varje seminarium hade doktoranden fått en bild av hur man skulle gå vidare. Under min doktorandtid i början av 1970-talet fördes också protokoll över seminariediskussionerna. Här finns material som belyser den samtida etnologiska diskussionen i Lund.

Ytterligare en sak som bör lyftas fram tydligare är Bringéus roll som internationell nätverkskapare, och detta har fått ett bestående värde. Matkongresserna som startade i Lund 1970 förekommer fortfarande vartannat år. SIEF-kommissionen om bildlore har varit verksam sedan 1984 och kommissionen om folklig religion sedan 1993. Bringéus var noga med att vi forskarstudenter skulle skaffa oss internationella kontakter ute i Europa på konferenser, symposier och genom exkursioner. Om han inte tidigt hade uppmuntrat mig till detta, hade jag säkerligen inte byggt upp ett eget internationellt kontaktnät. Den nordiska etnologins ansikte utåt blev tidskriften *Ethnologia Scandinavica* som Bringéus var med och startade 1971. Den informerar fortfarande omvärlden om vad som händer i Skandinavien. Bringéus har under 2000-talet också varit en central inspiratör för ett förnyat ämneshistoriskt intresse inom nordisk etnologi och folkloristik. Han tog initiativ både till en svensk och en norsk antologi om tidigare verksamma etnologer och folklorister.

Den här recenserade boken ger upplysningar om många möten med människor som Bringéus haft genom åren. Man får till övervägande delen en ljus bild av hans liv. Svårigheter av personlig art har varit när barn och barnbarn fått cancer. Inom den akademiska världen var det ett hårt slag när Bringéus som nybliven emeritus efter fyrtio års framgångsrik verksamhet inte längre fick behålla en arbetsplats på etnologiska institutionen i Lund. I övrigt har han i stort sett undvikit att ta upp konkurrensförhållanden och kontroverser som har förekommit. Det kanske är bäst för författarens välbefinnande och för eftervärlden att de ljusa sidorna i livet främst kommer fram. Bringéus är inte en person som gärna gett sig in i vetenskapliga polemiker. I det avseendet är han en kontrast till sin kollega Sven B. Ek som han tävlade med om professuren i Lund 1967. Bringéus som varit en så produktiv författare under emerititiden har säkert ännu mer att ge.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Johan Knutsson: *Allkonstnär i "hemtrefnadens" tid. Lars Israel Wahlman som möbel- och inredningsarkitekt 1894–1917*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2013. 207 s., ill. ISBN 978-91-7108-561-0.

"Trevligt ställe!" står det i besöksboken i Engelbrektskyrkan, som jag sökt upp efter att ha läst Johan Knutssons bok om arkitekten Lars Israel Wahlmans inredningskonst. Jag hajar till inför omdömet av den mäktiga helgedomen från förra sekelskiftet, men kanske är det rätt välfunnet med tanke på bokens titel: *Allkonstnär i "hemtrefnadens" tid*. Johan Knutssons föregående bok behandlade och problematiserade temat hemtrevnad (*I "hemtrefnadens" tid. Allmoge, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930*. Nordiska museets förlag 2010) och den nu aktuella boken är en fördjupning i en av förra sekelskiftets främsta aktörer i skapandet av arkitektoniska allkonstverk.

Dalkarlen Lars Israel Wahlman (1870–1953) verkade sålunda i samma tid av romantisk nationalanda som Ragnar Östberg och Carl Westman, arkitekterna bakom Stockholms stadshus resp. rådhus, men Wahlman har till skillnad från dem ännu inte begåvats med någon regelrätt monografi. Orsaken är kanske att finna i omfattningen av hans verk, då Wahlmans ideal, arkitekten som allkonstnär, innebar inte blott att rita byggnader utan även att skapa totalmiljöer som inbegrep såväl inredning av interiörerna som utformning av exteriörerna/trädgårdarna. Hans verksamhet på det sistnämnda området och som förnyare av svensk trädgårdskonst har förtjänstfullt presenterats av Catharina Nolin i *En svensk lustgårdskonst. Lars Israel Wahlman som trädgårdskonst* (Signum 2008).

I den nu aktuella boken har författaren valt att fokusera Wahlmans verksamhet som möbel- och inredningsarkitekt tillika skapare av ett nytt villaideal för en i huvudsak förmögen, borgerlig krets. Här redovisas hans utveckling med början i beställningsuppdragen för slott och herrgårdar med upptakt i det på sin tid epokgörande slottet och numera populära besöksmålet Tjolöholm, uppfört under mycken diskussion och argumentation med beställaren Blanche Dickson. Boken sätter punkt några år efter invigningen av Engelbrektskyrkan 1914, vilken kan ses som Wahlmans chef-d'œuvre. Därefter kom han att huvudsakligen ägna sig åt kyrkoarkitektur. Men innan dess får läsaren stifta bekantskap med Wahlmans skiftande inredningar för arbetarbostäder,

villor, hotell och kolonistugor.

Flera slotts- och herrgårdshem (Myrö, Örby, Stjärnsund) presenteras som representativa boendemiljöer med förankring i historien enligt beställarnas smak, men ofta i polemik med arkitekten som hade andra intentioner. För det var främst i privatvillorna, ett fyrtiotal, som Wahlman kunde genomföra sina idéer. Dessa innebar en strävan efter intimitet för ett familjeliv i informalitetens tecken genom att knyta an till en folklig tradition. Inspiration hämtade han i såväl i den brittiska Arts- and Crafts-rörelsen som i svenskt allmogehantverk, men man ser också reminiscenser från vikingatida och medeltida konst. Detta var något han delade med många stilskapare i tiden, men Wahlman tog uttryckligen avstånd från historiserande kopiering och skapade själv nya originella former och konstellationer utifrån förebilderna. Han var både trendföljare, trendsättare och ensamseglare som aldrig upprepade sig.

Wahlman beskrivs sålunda som en typisk exponent för sin tid samtidigt som han var en särling. En intressant jämförelse görs mellan I.G. Clasons (Wahlmans läromästare) Hallwylska palats uppfört i en tillbakablickande historisk tradition och Wahlmans Tjolöholms slott med nyskapat framåtsträvande på traditionens grund. Wahlman stod för traditionalism och modernism, var romantisk och rationell på samma gång, konkluderar författaren och medger att han också var en person svår att få grepp om i spänningsfältet mellan ingenjör, arkitekt och konstnär.

Timmerbyggnadskonsten låg honom varmast om hjärtat såsom varande ändamålsenlig, vacker och nationell. Timringskonsten var det rätta byggnads sättet för en skogs- och naturälskande nation, menade han. Representativa exempel är Villa Trefnad, uppförd för föräldrarna i Hedemora, Villa Norhaga utanför Falun för en studiekamrat och Villa Tallom i Stocksund för den egna familjen. Samtliga har karaktär av engelsk cottage på nordisk grund. Liksom Carl Larsson var han trogen läsare av den engelska konsthantverkstidskriften *The Studio*. Intimiteten fanns dels i formatet (salongen blev till stuga med lågt i tak och öppen eldhärd som centralpunkt), dels i materialet (företrädesvis laserad furu och rökt ek) och det rustika formspråket med skuren och snidad dekor. Möbelformer som munkstolar, bockbord, hörnsoffor och inbyggda bokhyllor bidrog till att skapa det som uppfattades som hemtrefnad i hemmet. Firman Gustaf Flinta i Hedemora fick i flertalet fall uppdraget att snickra möblerna efter Wahlmans ritningar. Låga fönster med skuren inramning och panelfria timmerväg-

gar bidrog till den intima stämningen. Ingen detalj var för trivial för arkitektens omtanke – varmluftsgaller, hängrännor, balustrader och trapppräcken – allt utfördes efter Wahlmans ritningar.

Mycket handlar om skulpterande av möbler, karvsnitt och skölpornamentik. Till den skurna dekoren i form av stiliserade djurfigurer levererade Wahlman exakta färgteckningar till utförarna. Även det folkliga dekorationsmåleriet och textilierna uppmärksammades av Wahlman. Dock är det oklart i vilken utsträckning han deltog i mönsterskapandet för dynor och kuddar. Detsamma gäller den målade dekoren på dörrar och möbler i en återuppstånden modifierad allmogestil, framför allt i det av Wahlman beundrade kurbitsmåleriet. Knutsson påpekar Wahlmans stora respekt för det folkliga hantverket och kreativiteten, men till syvende och sist var det alltid han, arkitekten, som angav stil och form för godkännande.

Johan Knutsson, som under många år ansvarade för Nordiska museets folkkonst, innehar nu en professur i möbelkonst vid Linköpings universitet (Carl Malmsten Furniture Studies). Den inkännande beskrivningen av inredningarnas olika detaljer vittnar om konsthistorikerns öga och känsla för kvalitet. Förstklassiga foton av Nordiska museets fotograf Peter Segemark bidrar till fördjupad förståelse. Författaren uppger att syftet med boken är både att inspirera dagens formgivare till att nyttja kulturarvet för kunskap och utveckling och att värna om de delar av kulturarvet (byggnaders inredningar) som löper störst risk att förfaras på grund av det svaga lagskyddet. Detsamma kan sägas gälla den yttre miljön. Tack vare de senaste årens trädgårdshistoriska forskning har ett antal anläggningar förklarats skyddsvärda. Det är att hoppas att blickarna också vänds inåt mot objekten i profana miljöer som presenterats i denna bok.

Eva Londos, Jönköping

Boel Lindberg (red.): *Gamla visor, ballader och rap. Från muntlig förmedling till publicering på nätet*. Gidlunds förlag, Möklinta 2013. 366 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7844-884-5.

Denna antologi utgör slutpunkten på projektet ”Digitalisering och nätpublicering av medeltida ballader”. Projektet har bedrivits med s.k. infrastrukturmedel från Riksbankens jubileumsfond. Denna typ av stöd ges för

att möjliggöra forskning genom t.ex. tillgängliggörande av betydelsefulla samlingar vid arkiv och bibliotek. Den ”betydelsefulla samling” som står i centrum för detta projekt är det uppmärksammade fynd av handskrivna uppteckningar efter fornforskaren och filologen George Stephens som återupptäcktes 2005 efter att ha stått i skymundan i Växjö stadsbiblioteks arkiv. Samlingen består av drygt 1 000 handskrivna uppteckningar av bl.a. medeltida ballader och överlämnades av Stephens till Växjö stifts- och gymnasiebibliotek 1893.

Stephens samling blev utgångspunkten för ett tidigare forskningsprojekt, ”Intermedialitet och den medeltida balladen” (2006-2010). Detta projekt har bl.a. resulterat i publikationerna *En värld för sig själv. Nya studier i medeltida ballader* (2008) och *Intermediala perspektiv på medeltida ballader* (2011). Nu har alltså en tredje antologi i ett nytt projekt med utgångspunkt i George Stephens samling publicerats. Nämnas bör också publikationerna *I fråst och i källe. Texter från nordiskt balladmöte* (webbpublicering, 2008) och *Om kvinnligt och manligt och annat konstigt i medeltida skämtballader* (2011). I det stora hela var detta alltså ett mycket fruktbart fynd i biblioteksarkivet!

Den förevarande antologin *Gamla visor, ballader och rap. Från muntlig förmedling till publicering på nätet* omfattar 366 sidor med sju artiklar, sak- och namnregister, författarpresentationer samt en sammanfattning på engelska. Fem artiklar har en mer vetenskaplig utredande inriktning och två är mer tekniskt beskrivande – Lennart Carlssons ”Ballader på webben. Om projektet ’Digitalisering och nätpublicering av medeltida ballader’” samt Boel Lindbergs och Elinor Anderssons ”Reviderad registrant över balladerna i George Stephens manuskriptsamling”. De fem övriga artiklarna har ett forskningsfokus och har koppling till den svenska balladforskningen på ett generellt plan och i olika utsträckning till Stephens samling. Magnus Gustafsson gör en genomgripande genomlysning av balladbegreppet och av visinsamling i allmänhet ur ett europeiskt jämförande perspektiv. Gustafsson tar sin utgångspunkt i visforskningen vid Svenskt visarkiv och Bengt R. Jonssons arbeten i synnerhet när han följer begreppsutvecklingen inom folklig episk sång. Boel Lindberg bidrar med två artiklar till antologin. I ”Patriarkatets höga visa. Balladen om tiggargubbens brud” gör hon en närläsning av de olika varianter av balladen (SMB 236) som finns belagda. Hon ser balladen som ett uttryck för medeltidens kvinnosyn och gör en intressant analys av hur balladen manifesterar manliga och kvinnliga stereo-

typta beteenden och värderingar. I artikeln ”’Och liten Karin tjänte.’ Om den äldre episka folkviseskatten i de tidigaste skolsångböckerna” går Lindberg igenom vilka ballader som kom att ingå i sångböcker som användes i det allmänna skolsystemet fram till 1920. I artikeln ”En samling i samlingen – presentation av den så kallade Västmanlandssamlingen i George Stephens manuskriptsamling” tar Karin Eriksson läsaren med på en något ovanlig resa. Eriksson redovisar sitt arbete med att rekonstruera och förstå uppkomsten av den s.k. ”Västmanlandssamlingen” som ingår i Stephens manuskriptsamling. Avsikten med Erikssons arbete var alltså att kunna fastställa vem som utfört uppteckningarna och i vilket sammanhang de uppkommit. Men detta visade sig inte möjligt – projektet misslyckades! Men kanske just i ljuset av detta är Erikssons artikel mycket intressant. Den ger inblick i det praktiska arbetet med källkritisk granskning och visar på att själva bearbetningen ger upphov till ny och intressant kunskap.

Som helhet är *Gamla visor, ballader och rap. Från muntlig förmedling till publicering på nätet* intressant ur flera perspektiv. Fyndet av Stephens samling gav ny energi till balladforskningen som på många sätt kändes avslutad i och med Svenskt visarkivs projekt *Sveriges medeltida ballader* som resulterade i publikationen av fem band med ballader. Visarkivets projekt bedrevs mellan 1983 och 2001. Forskningsprojekten kring Stephens samling har tagit avstamp i Visarkivets arbete. Inte minst har relationen mellan Växjösamlingen och andra samlingar i Sverige och Danmark noggrant utretts. Det avslutande kapitlet i antologin, *Reviderad registrant över balladerna i George Stephens manuskriptsamling*, är en redovisning av hur ny kunskap lett till att forskarna rättat sina egna inledande kategoriseringar av samlingen.

Dan Lundberg, Stockholm

Hanna Enefalk: *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*. (Opuscula Historica Upsaliensia 51.) Historiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala 2013. 176 s., ill., ISBN 978-91-979632-6-8.

Skillingtrycken som källmaterial har länge intresserat visforskare, i första hand de med intresse för vistexter. Forskningen inleddes av litteratur- och konsthistorikern Ewert Wrangel med en sedan länge klassisk artikel i *Samlaren* 1894. Ulf Peder Olrog tog upp tråden i den licentiatavhandling i nordisk och jämförande folklivs-

forskning som han lade fram i Uppsala 1951. Olrog tog ett stort grepp. Han gick igenom alla då kända samlingar av skillingtryck och ville med frekvensundersökningar undersöka visors spridning.

Olrogs studie var länge otryckt – paradoxalt med tanke på att han studerade tryck. 2011 gav Svenskt visarkiv ut den och hans övriga texter som visforskare: *Studier i folkets visor*. Den välkomna publiceringen av Olrogs pionjärbete har faktiskt inneburit en skjuts för skillingtrycksforskningen, detta trots att avhandlingen skrevs i ett helt annat forskningsklimat. Men Olrog satsar sig med frågor som knappast bearbetats sedan han för mer än 60 år sedan lämnade seminarierummet med godkänt betyg.

Den positiva påverkan av Olrogs tryckta studie kommer i rätt tid. På senare år har nämligen intresset för skillingtrycken spridits till andra än visforskare. En av dem som visat hur skillingtryckens möjligheter kan utvidgas är Uppsalahistorikern Hanna Enefalk. I sin doktorsavhandling (2008) studerar hon nationalism och patriotism såsom dessa idésystem speglas i skillingtryckens texter under det långa 1800-talet.

Det som i avhandlingen var ett bångstyrt, men givande källmaterial utgör centrum i det arbete som anmäls här. Enefalk har gått i närkamp med denna svårfångade tryckgenre och skrivit en behändig bok som är både en introduktion till skillingtrycken och en studie av ett visst års utgivning. Boken är skriven med en smittande förtjusning över materialet, vilket kan innebära att skillingtrycksforskningen med detta arbete får ytterligare fart. Precis som Olrog har Enefalk ägnat mycket tid åt arkivkapslarnas digra innehåll. Hon har läst och bläddrat, läst och bläddrat – och därigenom skaffat sig en överblick som få äger.

Introduktionen till skillingtrycken som tryckgenre omfattar ungefär en tredjedel av boken. Enefalk diskuterar hur dessa tryck kan ringas in och benämnas, hon beskriver tryckens grafiska utformning, tryckerihistorien, censuringripanden, upplageförhållanden och annat som sammantaget ger stor behållning åt den nyfikne läsaren. Skillingtryckens svenska historia suppleras med nordiska jämförelser, där Enefalks användning av relevant finskspråkig litteratur är särskilt berömvärd. Hennes introduktion kan varmt rekommenderas åt alla dem som vill ansluta till den växande skillingtrycksforskningen. Avsnittet avslutas mönstergillt med redogörelser för de snirkliga vägarna till detta källmaterial: användbara och mindre användbara bibliografier, kortkataloger, arkivregister, realkataloger, databaser etc.

I historieskrivningen gör hon en viktig korrigerings. Det första kända svenska skillingtrycket utkom inte 1583, som auktoriteten Bengt R. Jonsson hävdade och som många visforskare i hans efterföljd fortsatt att påstå – denne anmälare måste erkänna sig som en av de okritiska. Hanna Enefalk vill på goda grunder peka ut ett tryck från 1536 med antikatorska visor som Sveriges äldsta bevarade skillingtrycksliknande tryck. ”Därmed framgår hur nära skillingtrycksmediets svenska historia följer den tyska och danska” (s. 18), vilket är ett förklarande samband av vikt.

Till hennes uppställning av den allmänna kunskapen om skillingtryck hör också beräkningen av bevarade tryck i Kungl. biblioteket (KB) respektive Uppsala universitets bibliotek (UUB). De cirkulerande siffrorna har – liksom uppgiften om äldsta bevarade trycket – tagits för tillförlitliga av åtskilliga författare. Men Hanna Enefalk kan efter en noggrann genomgång konstatera att UUB:s samlingar är mera omfattande än vad som tidigare sagts, drygt 11 000 tryck, att jämföras med KB:s drygt 13 000. Det totala antalet bevarade skillingtryck i offentlig ägo beräknar hon till omkring 35 000, en siffra som verkligen understryker tryckens betydelse för den folkliga vissången. Siffran berättar också att skillingtrycken utgör ett i det närmaste outtömligt källmaterial för hugade forskare.

Vidare presenterar hon sina tankar kring det faktum att detta verkliga massmedium trots allt bevarats i så liten utsträckning. (Det bör vara den omständigheten som bokens undertitel syftar på.) Detta kan låta märkligt i ljuset av siffrorna ovan, men med tanke på tryckens stora upplagor borde fler exemplar av ett visst tryck ha klarat förslitning, dödsbodelningar och annat som hotat att reducera den tryckta mängden. Men något slags användning av de lästa trycken måste ha gått hårt åt upplagorna. Användning som toalettpapper eller som omslagspapper för mat kan vara tänkbara förklaringar. Hanna Enefalk lägger fram förslaget att många redan lästa tryck fick göra tjänst som tändpapper när den livsnödvändiga elden var på väg att slockna. Skillingtrycken var billighetstryck som man hade råd att bruka på detta sätt.

Den följande delen av boken redovisar arbetets egentliga undersökning. För att kunna säga något om skillingtrycksflodens innehåll, textleverantörer, producenter etc. har Enefalk valt ut ett års produktion. Trycken till studien har hon uteslutande hämtat ur UUB:s s.k. huvudserie. Den rymmer dock inte tryck med andliga texter, vilka en tidigare generation av bibliotekarier valde att

spara i en egen serie. Detta är undersökningens metodiska svaghet, eftersom det innebär att andliga visor och sånger är underrepresenterade. Även om de andliga texterna successivt blev mindre vanliga i trycken, ingick de trots allt i det utbud som erbjöds köparna. Att trycken bara kommer från UUB gör mindre, eftersom Enefalk fastställer att tryckeriernas dåtida pliktleveranser medfört att KB:s och UUB:s samlingar från den aktuella perioden till övervägande delen sammanfaller.

Hanna Enefalk har valt produktionen från 1851, ett år då ”ingenting hände” som påverkat texternas tendenser. Materialet omfattar 100 skillingtryck från 22 tryckerier, innehållande 387 vistexter, en mängd som efter bortrensning av identiska texter i flera tryck innehåller 287 stycken unika visor. Detta material undersöker hon på ett flertal sätt. Hon kan konstatera att detta års främste producent av skillingtryck var J. P. Lundströms boktryckeri i Jönköping. Det vanligaste ämnet handlar om relationen mellan man och kvinna. Och den vanligaste visan var ”Ensam i skuggrika dalen”, ibland rubricerad ”Herden Fingal”, en visa som under lång tid tillhörde de oftast tryckta.

Allra mest intressant är dock hennes resultatrika spårning av de oftast förekommande författarna. Det visar sig nämligen att textleverantörerna domineras av en bestämd krets av litteratörer, alla verksamma i Stockholm, med umgänge hemma hos paret Johan Gabriel Carlén och Emelie Flygare-Carlén. (Maken skrev för skillingtryck, däremot inte makan.) Eftersom dessa författare också skrev för Stockholms teatrar, finns ett tidigare inte klarlagt samband mellan skillingtryckens vistexter och de samtida skådespelens sånginslag. Ibland förde man ut slående teatervisor i skillingtryck, andra gånger lade man in redan populära visor i uppsättningarna.

Hanna Enefalk utnyttjar som nämnts 1851 års tryck till flera mindre delundersökningar. Ibland märks det att hon saknar visforskarens beläsenhet. Hon kan av förståeliga skäl inte upptäcka allt det som en förfaren visforskare ser i materialet, hon har inte heller tillgång till visforskarens uppsättning av betydande begrepp. Viss ytlighet märker därför den som kan området. Men det hedrar henne att hon inte stannat för att begränsa undersökningen till en tryggt historisk studie. En mångsidig undersökning av denna tryckmängd kräver fler vetenskapliga redskap än vad en enda disciplin kan förse forskaren med.

Även om Enefalk således famnar det mesta kring dessa utvalda tryck, har hon ändå inte gått in på de melodihänvisningar som står invid många av vistexterna.

En anmälare ska som bekant aldrig kritisera en författare för det som han eller hon inte gjort, varför denna upplysning till recensionens läsare får räcka.

Hanna Enefalk har – för att sammanfatta – skrivit en ingång till skillingtrycken som källmaterial. Den kommer med all säkerhet att finnas i litteraturlistorna hos dem som framöver intresserar sig för denna tryckgenre.

Gunnar Ternhag, Falun

Anna Dahlgren: *Ett medium för visuell bildning. Kulturhistoriska perspektiv på fotoalbum 1850–1950*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2013. 359 s., ill. ISBN 978-91-7061-132-2.

Fotoalbumets kulturhistoria ger sig konstvetaren Anna Dahlgren i kast med i sin bok *Ett medium för visuell bildning*, som gavs ut i december förra året. Här är det just fotoalbumet som står i centrum för analysen, både som föremål, dess materialitet, men också hur fotoalbumet kan förstås ur bildhistoriska och mediehistoriska perspektiv.

Fotoalbumens historia är egentligen ganska kort. Bruket att ordna fotografier i album spred sig i mitten av 1800-talet och än idag finns i våra minnesinstitutioner många exemplar av dessa tidstypiska album, ofta inbundna läderböcker där fotografierna – visitkortsporträtt förstås – klassificerades och ordnades efter tidens principer. I en tid då snart sagt var och en är utrustad med en digital kamera i någon form, och även i stor utsträckning förvarar sina bilder digitalt, kanske det traditionella fotoalbumet är ett minne blott, en exotisk kvarleva från fotografiets barndom?

Det var förstås i Paris man var först ute med bruket att samla dessa porträttfotografier. I mitten av 1800-talet började s.k. ”album artistique” erbjudas till försäljning. I dessa tidiga album fanns plats för 18 fotografier och detta blev startskottet för den formliga albumfeber som spreds över Europa. Tio år senare, kring mitten av 1860-talet, var albumförsäljningen i full gång. ”Det var en snillrik uppfinning, de der albums” menar *Dagens Nyheter* 1865 och redogör för det nya sättet att inte bara samla utan också betrakta fotografier.

Naturligtvis var detta inte en hobby som var alla förunnade, utan de som hade råd och tid, men som också besatt den bildning det krävdes för att till fullo förstå att ordna dessa album var också de som kunde ägna sig åt denna nya – men allt mer populära – hobby. Och

att denna hobby blev allt mer populär hängde förstås samman med att den tekniska utvecklingen inom fotografien gick framåt och att det blev mindre kostsamt att framställa fotografierna. Fortfarande var dock dessa fotografier framställda i en ateljé och att posera framför en kamera var en okänd erfarenhet för många. Man fick rådet att vara alldeles stilla och att inte le eller skratta.

Från början betraktades detta främst som en kvinnlig syssla, detta albumskapande. De tidiga albumen var ofta pyntade med blommor och blad, sinnliga och snirkliga. Detta förändrades när de allra första lådkamerorna nådde marknaden. Den utan tvekan mest populära blev Kodak no. 1, som började säljas 1888 och som mycket snart blev en succé. Nu kunde var och en ta sina egna bilder, utan att behöva ta omvägen om en ateljé. Dahlgren kallar dessa foton för andra vågens fotoalbum, där amatörfotografens alster står i centrum. I och med denna förändring menar hon också att fotograferandet blev en alltmer manligt kodad sysselsättning. Nu var det främst tekniken som hamnade i centrum, med hjälp av kamerans olika inställningar och tekniska lösningar och hjälpmedel förflyttades fokus från det estetiska insamlandet och vårdandet till själva processen att ta och framkalla fotografierna. Detta mönster går att känna igen från andra verksamheter, ju mer tekniken hamnar i fokus desto mer manligt kodad blir också företeelsen.

Det är ett rikt, både till omfång och till innehåll, material som Dahlgren har arbetat med. Fotoalbumen är som sagt många och relativt vanligt förekommande i arkiv, biblioteks- och museisamlingar. Samma mönster återfinns även internationellt, och Dahlgren gör intressanta utblickar mot andra samlingar, även om tyngdpunkten ligger på de fotoalbum som återfinns i Nordiska museets samlingar. Dahlgren bygger upp sin studie av dessa fotoalbum tematiskt, där fotoalbumets historia liksom dess materialitet studeras ingående. Hur fotoalbumen tillverkades och såldes, men också hur dessa konsumerades hamnar i centrum, liksom i vilka material de tillverkades, i vilket format och hur de dekorerades. Här tar Dahlgren spjörn mot uppfattningen att fotoalbumet är ett medium som bör – och kan – förstås i relation till andra medier, som på liknande sätt använts för att samla, ordna och ställa ut bilder. Andra teman som Dahlgren tar upp utgörs av porträttfotografiernas utveckling, där hon pekar på vikten av att förstå att de tidiga fotoalbumen hade en inneboende bildande funktion och strävan. Man samlades kring de tidiga ateljébilderna för att studera dessa och lära sig de avbildade personernas namn, deras släktband och kanske skvallrade man lite om vem

som kände vem och utbytte intressant information som kunde komma betraktaren till gagn på olika sätt. Detta förfarande, menar Dahlgren, avslöjar att albumet var att betrakta som ett socialt föremål. Tanken var att man skulle umgås med albumen som utgångspunkt. Idag, däremot, är formaten på våra – allt oftare digitala – bilder sådana att de uppmanar till enskilt betraktande i mobiltelefoner eller på läsplattor. Detta trots att våra samtida bilder i en annan mening är mer offentliga än de tidiga albumen.

Det som ger boken mervärde, är att det egentligen inte bara handlar om fotoalbumen. Istället hamnar fokus ganska snart på vad dessa album, som så tålmodigt byggdes upp och vårdades genom generationerna, kan avslöja om den tid i vilken de tillkom. Vid tiden för de första fotoalbumens tillkomst menade man sig kunna utläsa människans inre genom att studera dess yttre. Genom fotografiet avslöjades med andra ord en människas goda sidor, men också de dåliga. Ädelmod, godhet och givmildhet såväl som snålhet, kriminalitet och ondsinhet. Utsidan speglade insidan. På det sättet fungerade albumen som ett medium för visuell bildning. Här kunde människor med hjälp av fotoalbumen, detta ”galleri i fickformat”, öva upp sin förmåga att studera platser och personer, typer och individer, likheter och skillnader.

Denna kategoriseringsiver genomsyrade hela samhället. Ett tydligt exempel på detta är den brittiske antropologen Francis Galton och hans verk *Record of Family Faculties* och *Life History Albums*, båda utgivna på 1880-talet, där han pekade på vikten av att kartlägga individens arv och biologiska utveckling. Dessa skrifter tillkom inom det rashygieniska tänkandet och den sociala statistiken var av vikt för att visa på en god medborgares framväxt. Allt skulle antecknas, först av föräldrarna, för att framtiden skulle kunna förutses. Särskild vikt skulle läggas vid livets högtider, som födelsedagar, bröllop och begravningar, men även vid religiösa högtider. Dahlgren kopplar samman Galtons album med amatör- och familjealbumens framväxt och menar att i båda dessa fanns en vilja till att samla och förvalta och kanske också förklara barnens men också familjens liv. Fotoalbumen, menar Dahlgren, var ett tidstypiskt uttryck för de encyklopediska drömmarna som rådde under 1800-talets senare del. Att samla och att ordna, att förklara och förutse avslöjar hur 1800-talsmänniskorna förhållit sig inte bara till familjeporträtt utan också till omvärlden.

Dessa 1800-talsalbum skiljer sig från senare tiders album. Inte nog med att de tidiga albumen hade en bil-

dande funktion. Porträttfotografierna monterades på sidor i böcker – album – noga inbundna och ofta påkostade. Dahlgren pekar på att dessa fotografier ordnades efter gängse tankar om hierarki och samhällelig ordning och därmed också blir en bild av samhället i miniatyr. Innehållet i albumen, lika mycket som albumen i sig själva, berättar en historia om dåtidens föreställningar om makt, status och kön, men också om centrum och periferi likaväl som nation och omvärld. Dessa album, menar Dahlgren, hade snarare en prognostisk funktion, de skulle avslöja och förutsäga någonting om sin samtid, medan dagens album snarare ska fungera som ett bevis på redan skedda händelser, dvs. att dess funktion främst är nostalgisk och tillbakablickande.

Dahlgren menar också att de tidiga visitkortsfotografierna främst var till för privat bruk, både formatet och förvaringen av dem antyder detta. Naturligtvis är en avbildning, målad eller fotograferad, i sig en ofentlig handling och som sådan ingår tanken på att bli betraktad och kanske bedömd. Här hade jag gärna sett att Dahlgren också inkluderat de tänkta betraktarna i högre grad. Blicken på fotografierna i albumen är lika avslöjande som tanken bakom handen som ordnar fotografierna i albumen.

Anna Dahlgrens bok *Ett medium för visuell bildning* är ett lyckat försök att ge en mer nyanserad bild av fotoalbumen och deras historia. Genom att se albumen som en del av något större och samtidigt sätta in dem i en kontext som omfattar det omgivande samhällets kulturella yttringar och tekniska framsteg lyckas Dahlgren förflytta fokus från själva albumen till den kontext vari de tillkom.

Marie Steinrud, Stockholm

Den dolda kvinnomakten. 500 år på Skarhults slott. Alexandra von Schwerin (red.). Atlantis, Stockholm 2014. 192 s., ill. ISBN 978-91-7353-667-7.

En viss uppmärksamhet väckte boken *Den dolda kvinnomakten. 500 år på Skarhults slott* när den kom ut för ett par månader sedan, på internationella kvinnodagen. Kanske var det inte så mycket själva innehållet som diskuterades, utan mer utgångspunkterna bakom antologin. Det är redaktören och nuvarande slottsfrun på Skarhult, Alexandra von Schwerin, som i inledningen till antologin berättar om hur hon började undra över sina företrädare och deras liv. Till svar fick hon av his-

torikerna att ”ingen brukar fråga efter kvinnorna”. På många sätt är det detta antagande, att kvinnornas insatser och betydelse i historien skulle vara både nedstygade och utforskade, som de sju författarna tar spjärn mot när de ger sig i kast med att beskriva de kvinnoöden som utspelat sig på – och i vissa fall i närheten av – Skarhults slott i Eslövs kommun i Skåne. Och det är förstas det här påståendet som väckt en del debatt. Forskningen kring kvinnors levnadsvillkor, deras möjligheter och begränsningar i historisk tid är knappast ny, inte internationellt och inte i Sverige. Som inom många områden är det männen som dominerat, men det finns många goda exempel på forskare som ägnat sig åt att belysa kvinnorna och deras gärningar. Bland andra flera av författarna i antologin. Nej, kvinnorna i historien efterfrågas och efterforskas. Vad som sedan händer med den kunskapen och hur den tas emot, det kan diskuteras.

I antologin medverkar sju författare, alla viktiga forskare om historiska förhållanden på olika sätt. Boken är uppbyggd kring ett antal kvinnor, som på olika sätt varit viktiga för Skarhults slott, men det är historikern Dick Harrison som inleder med ett sorts bakgrundskapitel där han redogör för kvinnors levnadsbetingelser från medeltiden fram till nutid med syftet att visa att kvinnorna varit där, levt och arbetat sida vid sida med männen. Om den mäktiga Mette Rosenkrantz (o. 1533–1588) skriver historikern Peter Ullgren. Hon var en av sin tids rikaste adelskvinnor, och förstas danska eftersom Skåne vid den här tiden tillhörde just Danmark. Mette Rosenkrantz växte upp i Danmarks absolut ledande skikt och hade t.o.m. en tid Niels Hemmingsen, den senare så kända teologen och vetenskapsmannen, som lärare. Som blott 14-åring blev Mette Rosenkrantz förlovad med Steen Rosensparre till Skarholt (senare Skarhult) och när han stupade i slaget vid Svarteå tog hon över godset innan hon gifte om sig med den mäktige Peder Oxe. De stora egendomar som tillföll Mette Rosenkrantz, i synnerhet efter de båda makarnas respektive död, gjorde henne till en mycket mäktig och framstående kvinna. Från Mette Rosenkrantz tar historikern Svante Norrhem oss vidare till grevinnan Beata Elisabeth von Köningsmarck (1637–1723), som köpte in Skarhult för egna pengar och kom att besitta det i hela 62 år innan hon lämnade över till sin dotterdotterson, Erik Brahe, som vid sin mormors mors död var endast två år. Svante Norrhem visar att Beata Elisabeth von Köningsmarck var ett utmärkt exempel på hur en högadlig kvinna kunde agera på den politiska arenan i kraft av sin ställning. 1655 hade hon gift sig med greven Pontus De la Gardie (1630–1692)

men behöll mycket av sin självständighet, t.ex. tycks hennes och makens ekonomier ha skötts enskilt. Medan Elisabeth von Köningsmarcks förmögenhet blomstrade tvingades maken att låna pengar av sin syster för att finansiera sitt alkoholmissbruk.

Historikern och den tidigare museichefen på Skoklosters slott Carin Bergström skriver i sitt kapitel om Christina Charlotta – Stina – Piper (1734–1800), ett kapitel som i mångt och mycket baserar sig på hennes bok *Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige* från 2007. Hon var gift med den ovan nämnde Erik Brahe, som 1756 avrättades för sitt deltagande i försöket till statskupp samma år. Christina Charlotta Piper var gravid när maken dömdes och sonen Magnus Fredrik Brahe föddes en kort tid efter att domen vunnit laga kraft. Hon kom att ägna stor omsorg åt att förvalta sin styvson, Per Brahe, och sin sons arv efter maken. Den enda etnologen i sammanhanget, Angela Rundquist, ägnar sitt kapitel åt Martina Törngren (1789–1875). Martina Törngren är för eftervärlden mer känd under sitt namn som gift, von Schwerin. Som 15-åring ingick hon äktenskap med friherren och hovstallmästaren Werner Gottlob von Schwerin. Martina von Schwerin kom från en mycket förmögen släkt och ansågs allmänt vara en ”guldhöna”, dvs. enda arvingen till en stor förmögenhet. Fadern var direktör i Ostindiska kompaniet. Äktenskapet med Werner Gottlob von Schwerin var olyckligt och Martina von Schwerin ägnade sig med all energi åt boklig bildning. Hennes kontakter med kulturpersonligheter under sin tid gjorde henne berömd, inte minst för eftervärlden. Hennes brevväxlingar med bl.a. Carl Gustaf von Brinkman och Esaias Tegnér är kända och Martina von Schwerin har varit föremål för många studier, t.ex. av Ingrid Elam som 2004 gav ut en bok om henne. Martina von Schwerins sonson, Hugold von Schwerin, var akademiskt sinnad och ägnade sig med liv och lust åt geografi och statskunskap och blev så småningom professor. Det var i lärdomsstaden Lund han träffade Maria Kaunitz, uppapperska på Järnvägshotellet. Förbindelsen sågs som en mesallians av hans familj, men Hugold von Schwerin gav inte vika och 1901 gifte de sig, och deras dotter Ebba – född utom äktenskapet – blev därmed legitimerad som äkta, som det hette. Fem år senare föddes den efterlängtdade sonen, Hans, och den manliga linjen på Skarhults slott var äntligen säkrad. När Hugold von Schwerin avled, placerades sonen på Skarhult för att få en passande uppfostran. Han i sin tur gifte sig med en av de driftiga kvinnor som författarna velat lyfta fram. I historikern Eva Helen Ulvros kapitel

är det just Hans von Schwerins hustru, Margaretha von Schwerin, som står i centrum. Hon grundade en hushållsskola på Skarhult, som blomstrade fram till slutet av 1950-talet, då den lades ned efter makarnas skilsmässa. Med Margaretha von Schwerin har vi färdats in i vår egen tid och redaktören, Alexandra von Schwerin, avslutar boken med ett kapitel om dagens slottsfruar, som ska knyta samman de levnadsöden som beskrivs i boken med dagens, moderna, kvinnor.

Författarna till antologin är en rad framstående forskare, som alla på något sätt forskat om kvinnors levnadsöden, om deras situation och möjligheter i historisk tid. Syftet med de olika kapitlen är klart: kvinnornas roll var betydligt mer än bara en hemmafru. Och med ”hemmafru” avses förstås en husfru som ägnade sig åt vad vi idag anser vara kvinnliga sysslor. De framstående kvinnor som beskrivs i boken var ju i en bemärkelse hemmafruar – de hade inga avlönade arbeten utanför hemmet – men det är ju å andra sidan ett traditionellt manligt sätt att beskriva det arbete som krävs för att sköta hem, hushåll och gods. Flera av Skarhults kvinnor har figurerat i andra studier, några har jag nämnt här ovan, och det gör att påståendet om att ingen frågat efter kvinnorna skaver än mer.

Det är förstas Skarhults slott som står i centrum för antologin och fungerar som en sorts scen där livet gestaltas och utspelar sig. Dick Harrison är den enda av författarna som egentligen inte alls talar om Skarhult, utan koncentrerar sig på att synliggöra de mäktiga kvinnor som funnits i historien men vars gärningar på olika sätt tystats. Poängen här är att visa att vår samtida blick på historiska skeenden säger mer om oss än något annat. Och visst är det så, att vår kultur till viss del påverkar hur vi tolkar och förstår en annan. Samtidigt finns det likheter som gör att kopplingarna mellan då och nu blir tydliga, synen på hierarkier, på kön, på hög och låg, på ung och gammal – för att ta några exempel. I *Den dolda kvinnomakten* figurerar främst kvinnor ur de högre stånden, från högadliga miljöer som besatt både kulturell och ekonomiskt makt, men ståndstillhörighetens möjligheter och begränsningar diskuteras inte i någon större utsträckning i någon av artiklarna. Flera av kvinnorna var bildade och utbildade. De rörde sig i kretsar som ytterst få hade tillträde till och deras privilegierade ställning möjliggjorde kanske en större frihet än för andra kvinnor.

Även om det är Skarhults slott som är bokens huvudsakliga scen, är det inte den enda. Flera av kvinnorna som beskrivs i boken hade egentligen en ganska lös

koppling till slottet. Mette Rosenkrantz, som visserligen byggde till slottet på olika sätt, bodde knappast där hela tiden och detsamma kan sägas gälla för flera av de andra kvinnorna. Det högadliga hushållet var ett flyttande hushåll. Martina von Schwerin bodde inte heller hon på slottet. Hennes sonson var visserligen född på Skarhult, men som vuxen bodde han i Lund. Istället framkommer det att ägarna ofta använde sig av egendomen Skarhult som ett skaffereri. Mängder av mat sändes från Skåne till ägarnas hushåll i rikets huvudstad. Stina Piper fick textilier som linne och blaggarn skickade från Skåne till Stockholm. Frågan är i vilken grad dessa kvinnor faktiskt påverkade Skarhult? Eller deras män, för den delen.

Även om det är en imponerande samling kvinnor som lyfts fram och vars liv beskrivs, finns det andra kvinnoöden som på många sätt stått närmare Skarhult men som inte närmare belyses i boken. Främst tänker jag på Martina von Schwerins sondöttrar, Elysabeth och Richissa, som styrde Skarhult med järnhand och som vägrade acceptera broderns förhållande med Maria Kaunitz.

Artiklarna i *Den dolda kvinnomakten* är läsvärda och engagerat skrivna, med en bredare publik i åtanke. Det är en lättillgänglig kvinnohistoria som återges i boken, vars motto ”kvinnor kan – också!” går som en röd tråd genom hela framställningen. Boken är illustrerad med flertalet fotografier, både av målningar och av Skarhult och dess ägare idag. Mest fångad blir jag av de olika illustrationerna av Skarhult. Det är ett stycke nordisk historia i allmänhet och skånsk historia i synnerhet som belyses genom de olika kvinnoöden som står i centrum. Genom de olika ägarlängderna har huset, slottet, stått kvar, förändrats, anpassats och utvecklats för att passa de olika ägarnas intressen – och ointressen – genom de fem hundra år som boken spänner över.

Marie Steinrud, Stockholm

Göran Ulväng, Sofia Murhem och Kristina Lilja: *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Gidlunds, Möklinta 2013. 201 s., ill. ISBN 978-91-7844-832-6.

Ovanstående arbete är ett resultat av ett projekt, som genomfördes vid Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala mellan 2005 och 2009. Boken omfattar sju kapitel. Sofia Murhem ansvarar både för det inledande

och för det avslutande och sammanfattande kapitlet, medan samtliga tre författare har skrivit det andra och tredje kapitlet, nämligen om auktionernas etablering i Sverige respektive om projektets utgångspunkter, frågor och avgränsningar. Göran Ulväng ansvarar för de tre empiriska kapitlen, som handlar om de undersökta auktionernas karaktär, om säljare och köpare vid auktionerna (i samarbete med Kristina Lilja) och om varorna som såldes. Vilka som författat kapitlen framgår egendomligt nog inte av innehållsförteckningen. Undersökningen är koncentrerad till auktioner i Stockholm, i Enköping och på landsbygden utanför Enköping, det senare ett område som Ulväng visat stor förtrogenhet med i tidigare undersökningar.

Materialet, bevarade auktionsprotokoll, är oerhört omfattande. Detta gäller material från städernas auktionskammare. Författarna har därför tvingats till strategiska urval av vissa år och vissa månader. Materialet från landsbygden är däremot mer sporadiskt. Där bedrevs auktioner av privatpersoner, som mer sällan bevarat sina arkivalier. Där har man fått utnyttja de auktionsprotokoll som av olika anledningar blivit sparade. Man har valt att specialgranska några årtal, 1690, 1781 och 1870, och därtill några andra år under främst 1800-talet. Under de utvalda åren har man dock endast valt några månader under året. För Stockholms vidkommande har man t.ex. täckt in 25 % av alla auktioner 1690 men bara omkring 5 % av auktionerna 1781 och 1870. Avsikten med dessa stickprov har varit att få fram tendenser och förskjutningar i auktionsmönstret under 1700-talet och, främst får man väl trots titeln säga, 1800-talet.

Materialet har samlats i databaser och redovisas i ett stort antal tabeller. Undersökningen är starkt kvantitativ till sin karaktär och texten består till största delen av kommentarer till och tolkningar av tabellerna. Boken innehåller hela 55 tabeller (i några fall diagram), om jag nu räknat rätt.

Låt mig först redovisa några av undersökningens viktigare resultat och sedan övergå till funderingar och reflexioner kring dessa och undersökningens uppläggning. De flesta svenska städer har haft en särskild auktionskammare, några få ända sedan 1600-talet, de flesta sedan 1700- och 1800-talen. Stadsauktionernas officiella prägel har medverkat till att protokollen ofta blivit bevarade och möjliggjort studier som denna. Det hölls auktioner av skiftande slag: konkursauktioner, sterbhusauktioner och s.k. frivilliga auktioner, de senare då vanligen med en blandning av gods från olika säljare. Inköpen gjordes förr i regel på kredit och det tycks

ha varit auktionisternas största bekymmer att hämta in skulderna från inköparna, vars kredit löpte under flera månader, fullt i linje med den påtagliga kontantbrist som rådde i det agrara svenska samhället. Undersökningen koncentrerar sig på vissa varor som livsmedel, husgeråd, möbler, textilier och kläder men också på djur och jordbruksredskap (vanligt i Enköping och på dess landsbygd men inte i Stockholm). Däremot har man lämnat t.ex. auktioner på böcker och fastigheter åt sidan.

Såväl säljare som köpare står i fokus i studien. De förra verkar ha varit relativt lätta att identifiera, de senare var däremot något besvärligare. Författarna utgår från protokollens uppgifter om titlar på köparna för att kunna föra dessa till de olika sociala grupper som man arbetar med. Men i flera fall går inte detta och man måste laborera med en kategori av ”övriga”, som man förmodar huvudsakligen kan ha bestått av ”obesuttna”. Kvinnornas roll som köpare undersöks närmare, den är intressant i en tid när gifta kvinnor i allmänhet var omyndiga.

Några av studiens resultat kan koncentrerat sammanfattas på följande sätt. Den kategori som författarna kallar ”ståndspersoner” spelade en dominerande roll vid Stockholms första auktioner på 1690-talet, men deras roll både som säljare och ännu mera som köpare reducerades successivt med tiden. I slutet av 1800-talet deltog de knappast alls i auktionerna. I stället hade borgerskapet tagit över den dominerande rollen. I Enköping ökade också ”de obesuttna” sin roll vid auktionerna, både som säljare och speciellt som köpare. I Stockholm förlorar de däremot mark. Författarna tänker sig att avstånden till auktionslokalerna i centrala Stockholm skulle vara en orsak. Man tänker sig tydligen att de obesuttna bodde långt borta på malmarna. Det är ingen särskilt trovärdig förklaring: Arbetarbefolkningen bodde spridd i staden och var därtill van att gå långt, t.ex. till sina arbetsplatser i andra stadsdelar. Viktigare var nog i stället uppkomsten av pantlånekontor i Stockholm, som bättre än auktioner kunde locka de mindre bemedlade som behövde kontanter. I Enköping fanns även den viktiga gruppen bönder, som dock så småningom försvann ur bilden vid stadens auktioner. I stället var de dominerande på landsbygdens auktioner, dit stadsbor sällan begav sig.

När det gäller varorna konstaterar författarna att det i Stockholm skedde en förskjutning från husgeråd av metall till husgeråd av keramik under 1800-talet. Tennattlikar ersattes av porslin. Försäljningen av enstaka fat och glas ersattes med tiden av försäljning av hela uppsättningar av bestick och serviser. Försäljningen av

guld- och silverföremål, som länge spelade en central roll som ekonomiska investeringsobjekt, avtog i betydelse. Möbler hade hela tiden en betydande plats vid auktionerna. Intresset för textilier och kläder minskade däremot med tiden kraftigt. Det tycks särskilt ha varit ”de obesuttna” som handlade med kläder. Forskarna tycker sig kunna spåra en riktning i köpen, så att man gärna köpte föremål av grupper högre upp på den sociala skalan. Särskilt möbler användes som medel för att i viss mån köpa sig en önskad livsstil. De anser också att såväl ståndspersoner som borgerskap och bönder under 1800-talets andra hälft vänder sig från auktionerna till den snabbt växande ordinarie varumarknaden, varför auktionshandeln mer blir en angelägenhet för de fattiga i samhället. I varje fall gällde detta i Enköping; författarna kallar t.o.m. Enköpings auktioner i slutet av 1800-talet för ”de fattigas marknad”.

Den glömda konsumtionen är en rik studie av ett intressant ämne. Det finns mycket för en läsare att fundera över och ibland ifrågasätta. En sådan sak är den socialgruppsindelning som författarna gjort och som spelar en avgörande roll för analys och resultat. Hur pass tillförlitlig och trovärdig är den? Författarna skiljer mellan ”ståndspersoner”, ”tjänstemän”, ”borgare”, ”bönder” och ”obesuttna” och har därtill en kategori ”övriga”. I bokens bilaga om socialgruppsindelningen anges under varje kategori ett större antal titlar, som varit avgörande för placeringen av säljare och köpare i rätt grupp. Men är detta alla de titlar som man mött i materialet eller skall de enbart ses som exempel?

”Ståndspersoner” är en särskilt problematisk kategori. Det tycks som om alla med adliga namn samt högre medlemmar av prästeståndet hamnar i denna kategori och därtill en del högre akademiker. Notabelt är att alla officerare ner till och med löjtnants rang hamnar här, medan fänrikar förts till en annan kategori, nämligen ”tjänstemän”. Indelningen blir problematisk eftersom man i texten hela tiden förutsätter att ståndspersonerna är mer välbeställda ekonomiskt än de borgerliga grupperna. Men varför skulle t.ex. en kyrkoherde eller en löjtnant vara mer besutten än t.ex. en rektor eller en stadsfiskal i kategorin ”tjänstemän” eller än en borgmästare, en handelsman eller en rådmän i kategorin ”borgare”?

Kategorin ”obesuttna” är också diskutabel. Det är ju en beteckning som normalt används om de jordlösa på 1800-talets svenska landsbygd, dvs. torpare, backstugusittare och statare. Här används den även om de fattigare grupperna i Stockholm och Enköping. I Enköping är

det extra märkligt eftersom just många fattiga stadsbor under 1800-talet köpte jordlotter i stadens närhet, som borgerskapet tidigare brukat, bl.a. för den berömda pepparrotsodlingen. Därmed blev dessa ”obesuttna” ju just jordägande. I samma kategori ingår enligt bilagan även rättare, vilket kan verka överraskande. Men det tycks ha varit en felskrivning i bilagan, eftersom rättare enligt texten (s. 92) faktiskt förts till kategorin ”bönder”. Av bilagan framgår inte att landsbygdens hantverkare generellt räknades till ”de obesuttna”, vilket jag menar också vore högst diskutabelt. Men av texten (s. 92) framgår att det är dit man fört dessa hantverkare.

Ett problem med socialgruppsindelningen är att man både vill visa olika gruppers ekonomiska ställning (olika grad av besuttenhet) och deras egen känsla av social tillhörighet. Om det är det senare som är avgörande kan man förstå att alla adelspersoner hamnar i kategorin ståndspersoner, oavsett deras ekonomiska ställning. Samtliga officerare hade troligen en uppfattning av att tillhöra samhällets elit, men då finns det ju heller ingen anledning att dra en gräns mellan löjtnanter och fänrikar. Och jag kan tänka mig att betjänter och trädgårdsmästare på herrgårdar, här placerade i kategorin ”obesuttna”, skulle protestera om de kunde. De kände sig säkert inte socialt underlägsna t.ex. städernas hantverkare.

Ett annat problem är att hela den här socialgruppsindelningen försköts kraftigt under den långa undersökningsperioden 1690–1900. Ståndspersonernas ekonomiska ställning blev allt mer ihålig. Titlarnas värde som social mätare skiljer sig på många sätt från 1700-tal till 1800-tal. Författarna verkar medvetna om detta men diskuterar inte frågan särskilt ingående.

Man hävdar att det var en allmän välståndsökning, som under 1800-talet gjorde först borgerskapet och sedan de obesuttna mer intresserade och kapabla att handla på auktionerna. Jag skulle nog sätta ett frågetecken för om man kan tala om ett ökat välstånd för de obesuttna grupperna under 1800-talet. Man kan påminna sig att det var Enköpings landsbygd som var scenen för den kring sekelskiftet 1900 omtalade statarprästen H. F. Spak, vars agitation målade upp en bild av en statarbefolkning som levde i yttersta armod. Det rörde sig visserligen om en starkt vinklad politisk retorik, men den saknade inte helt verklighetsförankring.

Jag skulle snarare utgå från att se auktioner som tillfällen för människor att sälja det man inte längre behöver, antingen för att man är tvungen (konkursauktioner) eller för att ägaren inte längre lever (sterbhusauktioner) eller för att man inte längre behöver föremålen, t.ex. i samband

med en flytt eller annan förändring i levnadsomständigheterna. Det är ett intressant påpekande som görs i texten, att sterbhusauktioner mycket väl kan ha tjänat till att få föremålen objektivt värderade inför ett arvsskifte, vilket då skulle förklara att somliga arvingar samtidigt bjuder på just de föremål de önskar arva. De som vid auktionerna uppträder som köpare är personer som hoppas hitta något användbart, gärna till ett bra pris, ibland kanske utomordentligt billigt om inga konkurrerande köpare lägger bud. Köper de obesuttna kläder är det för att man kan göra mycket förmånliga inköp, särskilt som andra grupper har slutat intressera sig för att köpa främmande människors begagnade kläder. Den strategin fungerar väl minst lika bra i tider av brist och svaga inkomster. Även då måste man ha kläder, men man är tvungen att köpa dem så billigt man någonsin kan. Man behöver alltså inte förutsätta någon allmän välståndsökning som förklaring till de obesuttnas ökade intresse för auktioner i slutet av 1800-talet. Det kan ha varit tvärtom.

När det gäller formalia finns det en del skönhetsfläckar i texten. Den verkar inte ha blivit så noga korrekturläst. Här finns stavfel ("parantes" på s. 57), skrivfel (Herodotos har blivit Herotodus på s. 29), faktafel (1800-talets store finansminister Gripenstedt har blivit statsminister på s. 32) och missbruk av semikolon. Men tyngdpunkten i texten ligger som nämnts på figurer, tabeller och diagram, och de är välgjorda och instruktiva.

Det här är som jag försökt visa en bok som väcker många frågor hos läsaren. Den är i mycket ett pionjärarbete på ett intressant forskningsfält. Studien går fram till sekelskiftet 1900. Som författarna påpekar förändras auktionsmarknaden sedan radikalt under 1900-talet med ett nytt och starkt intresse för antikviteter. Detta intresse fanns inte tidigare hävdar man, ett påstående som jag skulle vilja se bättre underbyggt. Man saknar i studien en redogörelse för andra typer av konkurrerande auktioner, främst konstauktionerna. Det sägs att sådana hölls redan på 1700-talet. Var det dit ståndspersonerna vände sig, när de lämnade de allmänna auktionerna under 1800-talet? Kanske kan man hoppas att författarna i framtiden kommer att följa upp denna studie med en undersökning av 1900-talets spännande auktionsmarknad. Den ekonomisk-historiska vinklingen borde också kunna kompletteras med en mer kulturhistorisk och konsthistorisk. Ett intressant problem vore att undersöka diskrepansen mellan elitens (konstexperternas) värdesättning av konst och den folkliga, som ju avspeglar sig i auktionspriserna på konst. Den senare följer ju ofta men långt ifrån alltid de officiella smakdomarnas rekommendationer. Ibland

går den folkliga smaken sina egna vägar. En forskare som med stor framgång varit inne på just detta fält är för övrigt just en ekonom-historiker, nämligen Martin Gustavsson, vars Bourdieu-inspirerade avhandling *Makt och konstsmak* jag recenserade i *Rig* 2002, nr 4.

Mats Hellspong, Stockholm

Anders Högberg: *Mångfaldsfrågor i kulturmiljövården. Tankar, kunskaper och processer 2002–2012*. Nordic Academic Press, Lund 2013. 189 s. ISBN 978-91-87351-34-1.

Kulturmiljövården "är en viktig samtidsaktör", säger arkeologen Anders Högberg vid Linnéuniversitetet. I boken granskar Högberg ett fyrtiotal projekt och undersökningar för att se om kulturmiljövården lever upp till de samhällspolitiska målen om ökad mångfald. Under den tioårsperiod som hans undersökningar omfattar, 2002–2012, finner han att vissa undersökningar såg ut att vara mer nyorienterade än andra. Några gick före och andra kom efter. Han tänker sig att kulturmiljövården länge hade varit bunden till nationalstatens nationsbygge och att mångfaldsfrågorna blev en ny utmaning under 2000-talet.

Tidigare var den antikvariska verksamheten inriktad på det förflutna, säger Högberg. Det nya var orienteringen mot samtiden, fortsätter han, och en mer komplicerad samhällsbild än tidigare. Samtidigt utvecklades nya nationalistiska rörelser som hävdade sitt tolkningsföreträde och sin ideologi. Mot den bakgrunden var Riksantikvarieämbetets omvärldsanalyser från 2000-talets inledning bland de mest innovativa dokument som svensk kulturmiljövård skapat, anser Högberg. Betoningen på samtiden blev viktig, fortsätter han, eftersom "kulturarvets materialitet" får sin mening i nuet.

Så vill Anders Högberg argumentera för ett levande och dynamiskt tänkande. Kulturarven måste få vara omtvistade; det är därför de är aktuella. Med mångfaldsperspektivet öppnar sig en möjlighet att låta flera grupper komma till tals. Boken innehåller åtskilliga tankar om kulturmiljövårdens uppgifter. Den börjar med ett kapitel om kulturmiljövården, en samtidsaktör i mångfaldsfrågor, och fortsätter med en presentation av utgångspunkterna och en begreppsdiskussion. Därefter följer studier, analyser och resultat, där undersökningarna presenteras, och efter den genomgången tar författaren upp frågor om mångfaldsarbete och framtida kunskapsbehov. I slutet

av boken samlar han upp tankarna om mångfaldsarbete inom svensk kulturmiljövård.

I kulturmiljövården har Riksantikvarieämbetet en central roll. Som statlig myndighet får Riksantikvarieämbetet sina direktiv från regering och departement. Mångfaldsdirektiven har funnits sedan förra seklet men markerades ytterligare när den svenska regeringen beslöt att 2006 skulle vara ett mångkulturår. Frågorna om den kulturella identiteten blev viktigare och många diskussioner om kultur och kulturarv samlades upp under begreppet historiemedvetande. Det var inte detsamma som individens medvetenhet om historien. Snarare spred historiemedvetenheten ett förklarande ljus över hennes existens och beskrev vem hon själv var, säger Högberg. Men problemet med det resonemanget är naturligtvis att kontrollera alla de variabler som den subjektiva historien representerar eftersom det visar sig att människan har flera lager av ”medvetenheter” som sällan ger något entydigt svar på vem hon är. För att skärpa sina frågor om meningsproduktion och kulturarv fördjupar sig Högberg i vad han benämner dåtid, nutid, framtid, samband, historiekultur, aktivering, mening och handling. Sedan lägger han till integrationsbegreppet och skillnaderna mellan social och kulturell integration, rörelse och stabilitet, komplexitet, representativitet, kollektiv och individuell identitet, essentialism och konstruktivism, ethnos och demos.

Orden vänder sig till en initierad läsekrets. Vid tämligen enkla påståenden hänger ibland ett kluster av referenser. Vad de betyder framgår inte alltid. Författaren skriver successiva förklaringar om sina vägval i hela boken och skillnaden mellan bokens kapitel kan upplevas som otydlig. När det gäller mediala uttryck så är det foton och bilder som jag saknar i denna bok.

Anders Högberg har valt en hög utsiktspunkt men perspektivet som handlar om demokrati och rättighetsfrågor gör boken viktig. Det finns en plats för både torpinventeraren och den nyanlända flyktingfamiljen i kulturmiljövårdens mångfald. I den här boken är det inte de materiella tingen som ligger på bordet eller de senaste rönen om människan i äldre tid. Anders Högberg berättar om mångfaldsfrågornas väg in i kulturmiljövården och hur det gick till att utveckla programmen för delaktighet och tillgänglighet. Det gör den till ett inlägg i debatten om kulturmiljövården och sett i ett större perspektiv handlar det om rätten till historien, om människovärde och samhälle.

Gösta Arvastson, Uppsala

Anders Hammarlund: *En bön för moderniteten. Kultur och politik i Abraham Baers värld*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2013. 302 s., ill. ISBN 978-91-7331-565-4.

Som bekant har göteborgarna ansetts benägna att vit-sa, lite i tid och otid. En gång trodde jag att ordvitsen vuxit fram i den gamängaktiga miljö som frodades i stadens hamn- och varvskvarter. Om dess snarast judiska ursprung visste jag föga, även om jag liksom så många andra Göteborgsbarn låtit mig fotograferas i Aron Jonassons ateljé. Det var nämligen denne firmans grundare, Göteborgsjude i tredje generationen, som har ansetts ha börjat utveckla denna specifika skämtsamma genre. Själv lät han kalla sig ”storvitsiren”. Sin journalistiska förmåga hade han fått tillfälle att utveckla på Göteborgs-Posten, som startats av David Felix Bonnier, bror till bokförlagets grundare Albert. En kollega och umgängesbror till Jonasson var Mauritz Rubenson, ”flygande reporter” på Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, ledd av Sven Adolf Hedlund, som även lyckats knyta den unge Viktor Rydberg till redaktionen.

Rubenson var son till en judisk konditor, som drev Bloms salonger, en livligt frekventerad mötesplats, inhytt på baksidan av Grand Hotell Haglund, beläget nära den nyanlagda järnvägsstationen. Det var i de centrala kvarteren innanför Vallgraven som de framgångsrika judiska handelsfamiljerna hade bosatt sig. Vid den förnäma Stora Nygatan mitt emot Trädgårdsföreningen stod 1855 synagogan färdig, invigd i närvaro av Hedlund och Rydberg, som beskrev den soledda tilldragelsen i sin tidning. Här var Göteborg tidigt ute, då det dröjde ytterligare femton år innan F.W. Scholanders synagoga i Stockholm byggdes.

Denna göteborgska miljö har musiketnologen, kulturvetaren och, är man benägen tillägga, urbansociologen Anders Hammarlund kartlagt i den genreöverskridande boken *En bön för moderniteten. Kultur och politik i Abraham Baers värld*. Insiktsfullt förbinder författaren Göteborg med Kontinentaleuropas reformjudendom och musiktradition. Baers musikteoretiska och liturgiska skrift *Baal t'fillah oder Der praktische Vorbeter* bildar utgångspunkten för Hammarlunds framställning. Han förvånas över att den tillkommit i Göteborg och inte i något mer centralt beläget judiskt kulturcentrum. Baer hade från Berlin kommit till Göteborg under den period då den tjeckiske tonsättaren Bedrich Smetana vistades i staden. Själv kom han att som kantor i den mosaiska församlingen bli Göteborg trogen till sin död.

Precis som Budapest blev kallat Judapest kunde Göteborg döpas om till Jödeborg eller Judeborg. Decennierna kring och efter 1800-talets mitt var en dynamisk period i stadens historia, präglad av liberalism och tolerant kosmopolitism, till vilka de judiska invandrarna högeligen bidrog. Några år före synagogans tillkomst hade Börshuset byggts, några år därefter stod Stora Teatern klar. Politiskt stod liberalismen stark. Det ansågs att fri handel mellan staterna befremjade freden. Stadens domprost, nykterhetsförkämper Peter Wieselgren dristade sig t.o.m. att framföra åsikten att nederlaget vid Poltava i så måtto varit lyckosamt för Sverige att fredsfrämjandet kommit att ersätta krigsäran i vår yttre politik. Med följtongnsromanen *Den siste atenaren* och debattskriften *Bibelns lära om Kristus* utmanade Viktor Rydberg den religiösa trångsyntheten. Vid sidan härom är det märkligt att se hur den judiska intelligentian bidrog till att forma en specifik svensk kulturkanon. Karl Warburg, född och länge verksam i Göteborg, skapade tillsammans med Henrik Schück det första översiktsverket över svensk litteratur. I Göteborg lät paret Fürstenberg, Pontus och Götilda, född Markus, i sitt spatiösa hem invid Hotellplatsen, i ett för offentligheten tillgängligt galleri förevisa konst, som främst hörde hemma inom den utpräglad nationalromantiska stilen. Samma inriktning på nordiskt ljus och natur hade den stockholmske stamfränden Ernest Thiel, då han utformade sitt galleri vid Blockhusudden på Djurgården. På Nääs herresäte vid Sävelången mellan Göteborg och Alingsås där huvudbyggnaden inköpts av grosshandlaren August Abrahamsson, tidigare ägare av fastigheten närmast synagogan, grundades en skola för att utveckla den svenska slöjdtidningen. Verksamheten kom att ledas av hans systerson Otto Salomon, som dessutom lät arrangera folkdanser vid välbesökta midsommarfester, inkarnationen av det svenska. För Sion och Jerusalem hade dessa emanciperade högreståndsjudar snarast mindre känsla än sina kristna landsmän. Ändå måste det ha varit spännande för Sophie Elkan, Otto Salomons syster, att få beledsaga Selma Lagerlöf till Det heliga landet, då hon på plats skulle insupa atmosfären inför romanbygget om Näsböndernas utvandring.

Givetvis noterar Hammarlund hur idéklimatet successivt förändrades i mer nationell, reaktionär riktning, väl synligt i vokabulären. Nygoticismen övergick i hyllningar av germaner och arier, den positiva antitesen till begreppet semiter. Även Rydberg, Fröding och Ellen Key lät sig ryckas med. I Göteborg arrangerades i storsvensk anda Gustav Adolfsmarscher, avslutade

vid Bengt Erland Fogelbergs kungastaty, som hade stått färdig ett år före synagogan. I västkustmetropolen grundades också "Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet", ledd av Vilhelm Lundström, Göteborgs högskolas förste latinprofessor. Vid tiden för första världskriget blomstrade den nationella retoriken.

Judarna liksom andra minoriteter inkluderades inte längre i det ideala homogena nationsbygget. Dessutom splittrades de inbördes. I Göteborg följde de äldre väletablerade judiska familjerna med den övriga societeten upp till Vasastaden, medan de nyanlända östjudarna hamnade i arbetarstadsdelar som Landala, Annedal och Haga. På andra sidan Järntorget bedrev de affärsverksamhet vid den brokiga, livaktiga Andra Långgatan. Med östjudarnas ankomst tilltog antisemitismen.

Den göteborgske grosshandlaren och riksdagsmannen Pehr Emanuel Lithander, som starkt upplevde konkurrensen från de judiska firmorna, väckte flera motioner i invandrarfientlig och antisemitisk anda. Det var också i Göteborg som 1923 den dubiösa Sveriges Antisemitiska Förening tillkom, på initiativ av den Wagnerfrälste kyrkoherdesonen Barthold Lundén. Det var en plump i protokollet just samma år som den stolta jubileumsutställningen ägde rum. Lundén stod också bakom boulevardbladet *Vidi*, klart antisemitisk liksom homofobisk.

Det är alltså en tydlig skillnad mellan Göteborg kring 1800-talets mitt och under mellankrigstiden, då Hammarlund sätter punkt för sin framställning. Som alla platser är Göteborg mångskiftande och motsägelsefull. Reaktionens krafter tilltog vid den tid, då Torgny Segerstedt tagit över redaktionsstolen på Handelstidningen efter Sven Adolf Hedlund och dennes brorson Henrik Hedlund. De mörka, med tiden alltmer bruna strömningarna gick det knappast att lättvindigt vitsa bort. I sin motståndarsarsenal hade Segerstedt andra verktyg, framför allt den stilistiska briljansen. Det judiska stod han nära, inte minst genom ägarförhållandena inom den tidning han tjänade. Han lät dessutom sina barn utbildas i Göteborgs samskola, även med judisk anknytning.

Hammarlund har skrivit en bok rik på perspektiv. Genom att Göteborg genomgående relateras till de allmänna europeiska idéströmningarna skiftar han ofta fokus. Framställningen löper därmed risk att ibland bli väl fragmentarisk. Boken har även utkommit på engelska, med fyllig notapparat, något den svenska versionen saknar. Den vida kontexten är en stor fördel. Det medför att Göteborg får äran att jämföras med metropoler som

Frankfurt, Wien och Berlin. Hammarlund verkar vara lika hemmastadd i dem alla.

Bert Mårald, Umeå

Eskil Franck: *Giv mig, min son, ditt hjärta*.
Fri Tanke, Stockholm 2013. 175 s. ISBN
978-91-8606-185-2.

Strax intill Lunds domkyrka restes 2005 en staty över kyrkomannen Henrik Schartau, som genom sin själavård och predikostil lade grunden till en djupgående religiositet med spridning i framför allt Göteborgs stift. Det skedde trots att rörelsen först mötte markant motstånd från stiftets ledning. Biskop Carl Fredrik af Wingård, senare ärkebiskop, sökte motarbeta de präster, som influerats av riktningen genom att tvångsmissivera dem till stiftets utkanter. Det var en policy som snarare påskyndade än hindrade spridningen.

Småningom utvecklades Uddevalla, tidvis den kyrkligaste av Sveriges städer, till ett dominerande schartauanskt fäste. Till det bidrog i hög grad kyrkoherden Gustaf D. Björck, senare biskop i Göteborg. Björcks åtta år i församlingen fick långtgående följder. Två välfyllda högmässor kom för lång tid framåt att hållas i Uddevalla söndag efter söndag. Sitt ursprung i denna bohuslänska stad vid Båveåns mynning hade bl.a. den färgstarke och högkyrkliga, enligt ryktesfloran också för svordomar benägne ärkebiskopen Anton Niklas Sundberg liksom Strängnäs biskopen Uddo Ullman. Till sina teologiska studier i Lund respektive Uppsala hade de nått via stiftsgymnasiet i Göteborg, som fostrat ett flertal högt uppsatta kyrkomän. Under biskopar som Edvard Rodhe och Carl Block behöll schartauanismen sin starka ställning på Västkusten. Även de mer sentida Bo Giertz och Bertil Gärtner knöt väl an till traditionen, inte minst genom sitt motstånd mot kvinnliga präster.

Utmärkande för Göteborgs stift var framväxten av prästklaner som Block, Cervin, Norborg och Rexius. Till de mer bemärkta hörde även Franck. Den bok med titeln *Giv mig, min son, ditt hjärta* som Eskil Franck, prästvigd, docent i Nya testamentets exegetik, ledare för prästutbildningen vid Uppsala universitet, därefter rektor för lärarhögskolan i Stockholm, och nu överintendent vid Forum för levande historia nyligen utgett är därför en initierad inifrånskildring av en religiös miljö, där författaren har djupa rötter. Uddevalla står i berättelsens centrum även om den bara namnges vid något enstaka tillfälle och i övrigt går under beteckningen småstaden.

Fotografierna visar tydligt vilken stad som avses och för den som i likhet med undertecknad studerat vid dess läroverk och konfirmerats i dess kyrka av en präst som satt i domkapitlet och valt Luthers lilla katekes som konfirmationsbok, är det inte svårt att känna igen sig. Detaljerat skildrar författaren sin uppväxt i staden, där fadern, Gerhard Franck, var först komminister, sedan kyrkoherde. Även genom modern var hans släkt djupt förankrad i den specifika schartauanska prästmiljön.

Här ingick en allmänt konservativ samhällssyn, som idéhistorikern Oscar Hörmander väl kartlagt i en avhandling från 1980 med titeln *Schartauanismen och samhället, en studie i religiösa och politiska idémötsättningar 1890–1933*. Där ryms en fientlighet mot tidens folkrörelser, nykterhet, frikyrkor och idrott, därför att dessa utmanade kyrkans makt i tid och engagemang. För den uppväxande Eskil var särskilt söndagarna problematiska. Han accepterade utan knot att delta i tre gudstjänster men ville gärna få tid över för sitt idrottsengagemang. Speciellt omhuldad var fotbollen, en sport som han både ville utöva och titta på under helgerna. Familjens förbud häremot såg han som hyckleri, eftersom sport på TV tilläts och där även fadern kyrkoherden kunde visa livligt engagemang. Den unge Eskil såg detta smusslande, utåt och för skenets skull, som ovärdigt och oförsvarligt.

I miljön fanns också politiska övertoner, som inte alltid var så rumsrena, även om de låg längre tillbaka i tiden. Mycken skepsis och ren fientlighet hade schartauanismen visat gentemot Nathan Söderbloms ekumeniska strävanden, som de tog sig uttryck i Stockholmsmötet 1925 och som ju t.o.m. förlänade ärkebiskopen Nobels fredspris. Antisemitismen, ett omisskännligt arv från Martin Luther, framträdde under världskrigens år allt mer öppet. Ivar Rhedin, kyrkoherde i Säve och redaktör för den nazisympatiserande Göteborgs Stiftstidning, i ständig polemik med Torgny Segerstedts Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, saknade inte beundrare bland det schartauanska prästerskapet och kyrkfolket. Även Kyrkliga Folkpartiet, som bildades 1930 och deltog i några val, var anfrätt av den bruna smittan även om bekännelsestroheten och moralkonservatismen utgjorde stommen.

Naturligt nog är det främst kring de teologiska tvistefrågorna Francks bok kretsar. Där berörs det inlag av antiintellektualism som schartauanismen rymde i så måtto att teologistudenter från hans egen tradition av sina rättroende rådgivare uppmanades gå igenom studierna så obesmittade som möjligt av den vetenskapligt

kritiska ekluten. Det gällde, för att inte tvivlet skulle bita sig fast, att efter avslutade studier snabbt glömma en del av vad man lärt sig. De dörrar som öppnats lät sig emellertid inte så lätt stängas. Därtill kom att Franck påbörjade sina studier i Lund 1968, mitt under studentrevoltens. Det satte sina spår liksom ett år i Kairo, med helt andra intryck. Fem till synes lyckliga prästår, varunder tre barn föddes, borde kanske ha bidragit till att återställa ordningen. Om sitt eget privata liv är Franck dock rätt förtegen. Mer utrymme har han gett sina föräldrar.

Francks ambition fortsatte att hålla sig inom den givna ramen och doktorandstudier tog vid, först i Lund, sedan i Uppsala. Sin forskning inriktade han mot begreppet uppenbarelsereligion. Kärnfrågor som Guds uppenbarelse och betydelsen av Jesu uppståndelse sysselsatte honom. Framträdande teologer, som stack ut och påverkat honom låter Franck passera revy. Med sin bakgrund var det ju för honom viktigt att avgöra vilka som kunde tänkas vara de rätta lärarna. Till den kategorin kunde definitivt räknas exegetikprofessorn Hugo Odeberg, uppvuxen i en schartauansk kärnbygd i södra Dalsland. Denne hade specialiserat sig på att utforska kopplingarna mellan judendom och kristendom men var inte främmande för de antisemitiska stämningarna och kom senare av Lundahistorikern Sverker Oredsson t.o.m. att placeras i den nazistsympatiserande fällan. Att tentera för Gustaf Wingren, misstrodd i de kretsar, där Franck dvaldes, blev däremot mot förmodan en alldeles livsavgörande erfarenhet för honom. På ett ställe i framställningen ställs generationskamraterna Bertil Gärtner och Krister Stendahl mot varandra. Det gäller bl.a. de kontroversiella frågorna kring kvinnliga präster och homosexualiteten. Det har då blivit uppenbart att Franck alltmer börjat gravitera åt det ”uppsvenska” hållet i takt med att den rigida västsvenska kyrkosyn, med vilken han vuxit upp, håller på att luckras upp.

Det är dock inte namndroppning, som utmärker Francks bok. Istället är det hans brottning med sitt schartauansiska förflutna och det successiva uppbrottet därifrån. Omsider kom det att gå så långt att han beslöt avsäga sig sitt prästämbete. Rätt sällan säger han sig numera besöka kyrkan. Han upplever det som en

frigörelse, men har inte lämnat Svenska kyrkan. Den egna beskrivningen är att han glidit bort från ett strikt och genomtänkt kyrkligt tanke-system ut mot skepticisms sekulära gungfly. Till det som återstår hör, uppger han, beundran för Albert Schweitzers unika livsinsats och Bachs koraler. Trots att han fjärrat sig åtskilligt från sin ursprungsmiljö är han angelägen om att betyga sin respekt för de människor som fostrat och format honom. Han vill inte se sig som rebell. Inte heller rör det sig om något föräldrapropp i Jan Myrdals anda. Om schartauanismen talar dock Franck klarspråk. Han räds inte ens för att kalla riktningen en sekt. Han visar alltså klar skepsis mot de värden han en gång omhuldat, då han nu tagit flera steg i sekulär riktning. Det har säkert underlättats av hans bosättning i Mälardalsregionen, som ju religiöst avviker från mentaliteten i den fromma västkuststad där han växte upp.

Francks framställning ger en såväl insiktsfull som värdig beskrivning av en religiös miljö, som håller på att försvinna. Även Göteborgs stift har normaliserats, även om det kan finnas någon rest kvar av den gamla surdegen. Även om det inte syns så mycket utåt kan det gälla Lars Magnus Engströms-gymnasiet, som fått flytta in i det gamla biskopshuset vid Västra Hamngatan mitt emot Göteborgs domkyrka. Denna friskola är en avläggare till Prästgymnasiet, som startades 1924 med Johannes Johansson som rektor. Bakgrunden var att de genuina schartauanerna var obenägna att sända sina söner till den kristendomsundervisning som bjöds vid Latinläroverket, där lektor Sven Lönborg, fastän ingalunda främmande för det kristna budskapet, ville verka i mer konfessionslös anda. För Prästgymnasiet gällde att hålla Skriftens och bekännelsens fana högt och att framlägga den Heliga Skrift som Guds Ord av den Helige Ande ingivet. Hälften av dess elever hamnade som präster i Göteborgs stift. Det var då pastoratet Bolstad i södra Dalsland under prosten Engströms ledning förde sina sega kamp för att, i strid mot 1919 års undervisningsplan, få bibehålla Luthers lilla katekes som skolbok.

Bert Mårald, Umeå

NOTISER

Åsljunga – en bygdebeskrivning. Nils-Arvid Bringéus (red). Skrifter utgivna av Örkelljunga Hembygdsförening. Örkelljunga 2013. 294 s., ill.

Nestorn inom svensk etnologi Nils-Arvid Bringéus gör verkligen skäl för det av Sigfrid Svensson myntade uttrycket att en etnolog måste vara född någonstans. För Bringéus del gäller det hantverksorten Örkelljunga i nordligaste Skåne. Han har varit mångårig ordförande i Örkelljunga hembygdsförening, startad 1931, och en flitig författare och utgivare i denna förenings skriftserie. Han författade den första skriften 1949 med titeln *Sången om Örkelljunga kyrkklocka*. År 2013 utkom nummer 49 i skriftserien och det ägnas åt samhället Åsljunga inom Örkelljunga kommun. I denna skrift har Bringéus låtit flera lokala författare presentera utförda arkivstudier i kombination med egna erfarenheter. Boken präglas av en tematisk bredd som avser näringsliv, fritidsliv, missionsväckelser och skolans värld från sent 1800-tal och fram till i dag.

Bringéus själv har belyst grishandeln i Åsljunga genom att följa en handelsman Erhard Eliasson (1895–1986) i efterlämnade handlingar från hans firma. En annan del av näringslivet avser höslåtter på tidigare sjöbottnar. Det belyses av Janne Johansson med hjälp av lantmäterihandlingar som visar ängarnas utbredning och hur detta påverkas av sjösänkningar. Trähantverksbygden Åsljunga förvandlades under 1900-talet till ett samhälle präglat av snickeri- och möbelindustri. En viktig faktor bakom denna utveckling bestod i att järnvägen kom till orten 1894. En produkt som blivit vida känd och såld är Åsljungapallen.

Den sommarturism som förekom i Åsljunga var knuten till sex pensionat som var verksamma under några årtionden. Pensionaten medverkade efter hand till en betydande framväxt av sommarstugebebyggelse under 1930-talet och framåt. Åsljunga blev även en populär skidort för besökare utifrån.

Stig Ekelund presenterar utvecklingen av den lokala sporten med hjälp av protokoll från bildandet av Åsljunga idrottsklubb 1938 och fram till dess att klubben lades ner 2009. Fritids- och friluftsanläggningen Åsljungagården anlades 1942. Sporten ansågs länge onyttig av de äldre som i stället framhöll betydelsen av kroppsarbete men även studier.

Sven-Eric Alfredsson som varit lärare under lång tid i Åsljunga skildrar med hjälp av bevarade protokoll skolornas historia på orten. Det första skolhuset kom till 1870 och var i bruk fram till 1959. En småskola stod klar 1914. En ny skola, von Reisers skola, invigdes 1959 och där blev Alfredsson lärare 1968.

Med hjälp av skolherbarier presenterar Leif Sigbo florans utveckling under 1900-talet. Växtarterna i Åsljunga är noggrant förtecknade i detta kapitel. Särskild uppmärksamhet ägnas åt Åsljungabjörnbäret, ett namn som 1997 blev officiellt inom botaniken.

I Örkelljunga församling har det funnits tretton missionsföreningar. Åsljunga missionsförening och missionshus grundades 1895 och tillhörde Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, EFS. Stig Ekelund analyserar stadgar och protokoll och redovisar även självupplevda minnen från missionsmötena inom EFS och Bibeltrogna Vänner, BV, som uppstod ur EFS 1911. En betydande ungdomsverksamhet med läger har förekommit, inte minst på ungdomsgården Strandhem, som invigdes 1947. Där har ungdomar från flera delar av Sverige samlats. Intresset för EFS: s mission i Afrika och Indien har varit framträdande.

Som uppsummering finner jag det värdefullt när lokalhistoria kan utföras i samarbete mellan universitetsforskare och amatörer på de undersökta orterna. Boken om Åsljunga kan vara en förebild när forskarvärlden vill utföra mikrohistoriska studier i nära kontakter med de människor som bor och är verksamma på de studerade orterna.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Ritwa Herjulfsdotter: *Gravanordningar av gjutjärn. Kulturhistorisk undersökning 2012*. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation 2012, Stockholm 2013. 54 s., ill. www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare.

Gravminnen på kyrkogårdar är en rik källa för kulturhistoriker och de har alltför lite beaktats av forskningen. De utgör också ett centralt kulturarv som måste vårdas för att skyddas mot förstörelse. Etnologen Ritwa Herjulfsdotter har på initiativ från Svenska kyrkan, som förvaltar kyrkogårdarna, utfört en omfattande inventering och analys av gravanordningar av gjutjärn. Någon sådan undersökning har inte utförts tidigare. Etnologen Christian Aarsrud undersökte i sin doktorsavhandling 1982 smidda gravkors ur folkkonstperspektiv i Dalsland, Värmland och Östergötland. De gjutna gravminnena som är något helt annat uppfördes i en betydande utsträckning under 1800-talets senare del. Av speciellt intresse är att varje gjuten gravvård har en individuellt utformad inskription och utvalda symboler och dekorelement. Detta kan bara studeras genom fältarbeten på kyrkogårdar när man dokumenterar det fram till i dag bevarade beståndet. En hel del av dessa gravminnen har redan tagits bort. De gjutna gravanordningarna utgör idag ett hotat kulturarv genom att de är utsatta för rostskador och är svåra att reparera.

Ritwa Herjulfsdotter har valt ut Dalsland, Göteborg och Gotland för sin undersökning. Det är ett omfattande arbete att undersöka så många kyrkogårdar, varav 43 finns i Dalsland, 5 stora i Göteborg och 70 på Gotland. Eftersom få av dessa gravvårdar är försedda med stämplars kan man inte avgöra var och av vem de har tillverkats. Fokus får i stället ligga på vad man kan utläsa av dessa gravminnen. Kors är den vanligaste gravvårdstypen. Det består av tre varianter, nämligen enkla kors, treklöverkors och genombrutna kors med växtornamentik. De enkla korsen är äldst men vart efter blir de alltmer utsmyckade, bl.a. med strålar som utgår från korsets mitt. Treklöverkorsen har armar och överdel som avslutas i treklöverform. Även breda gavelhällar förekommer och då finns det mer plats för inskriptioner. Gravurnor återfinns särskilt på Gotland. Staket runt gravplatsen är tecken på mer påkostade gravanordningar. Sådana gravar förekommer i större utsträckning i staden med

dess större sociala variationer än på landsbygden. Symbolerna på de gjutna gravanordningarna består bl.a. av ett handslag mellan två händer, nedåtvända korslagda facklor, stjärnor, ek- och lagerkransar eller ankare, kors och hjärta. Änglar utgör den populäraste utsmyckningen. Det finns både antika och kristna motiv. Under de gjutna gravminnenas första tid på 1830-talet förekom väldigt få ornament men efterhand uppträdde de olika symbolerna mer och mer. Varje utsmyckning var förenad med kostnad för beställaren. En rik utsmyckning signalerade inför omgivningen att man hade råd att kosta på sin gravanordning.

Herjulfsdotter har gjort en pionjärsats genom sin inventering till nytta för kulturarvsforskningen, som är på frammarsch internationellt sett. Jag har glädje av denna studie i min egen undersökning av gravminnen som tidsdokument från tidigt 1800-tal och framåt. Den är knuten till arbetsgruppen Cultural Heritage and Property inom Society International of Ethnology and Folklore, SIEF. Jag fäster stor vikt vid inskriptionerna på gravminnena, vilka Herjulfsdotter inte har haft tillfälle att närmare gå in på. Då kan man ta upp frågorna om kön, ålder, social ställning och livsåskådning ur ett förändringsperspektiv på 1800- och 1900-talen.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Nils-Arvid Bringéus: *Bonadsmålningar av Anders Eriksson i Ås*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2013. 63 s., ill. ISBN 978-91-7108-565-8.

Nils-Arvid Bringéus har under lång tid varit en föregångsman inom etnologisk bildforskning. Boken *Bildlore: Studiet av folkliga bildbudskap* (1981) har varit banbrytande och ofta citerad. Ett specialområde för Bringéus har varit sydsvenska bonadsmålningar som hängdes upp i hemmen vid jultiden. Han har undersökt både enskilda målares verksamhet och bildernas budskap. I den senaste skriften specialstuderas målaren och klockaren Anders Eriksson (1774–1855) i Ås socken i Västbo härad i Småland och hans arbeten. År 1801 blev han indelt soldat och 1802 gifte han sig; han fick elva barn. År 1805 valdes han till klockare. Från 1797 signerade han sina arbeten med AES. Han målade sedan kontinuerligt fram till 1854; han dog 1855 vid

81 års ålder. Målningarna finns numera på Nordiska museet, Hallands konstmuseum i Halmstad, Kulturen i Lund, Göteborgs stadsmuseum, Smålands museum i Växjö, Bonadsmuseet i Unnaryd m.fl. museer. Boken som är utgiven på Nordiska museets förlag är rikt illustrerad med vackra färgbilder.

Anders Eriksson skiljer sig i flera avseenden från andra bonadsmålare. Han höll således hela tiden fast vid att måla på väv medan många andra målare redan omkring 1800 övergick till papper. Han komprimerade en del av sina motiv genom vad som kallas överskärningar, när olika figurer trängs samman. Han kunde avbilda både exteriör och interiör på samma målning. Rädslan för tomrum, horror vacui, delar han med andra målare. Den tog sig uttryck i en rik förekomst av blomsterornament, som ger målningarna en glad och ljus karaktär. De förlagor som kan spåras utgörs av kistebrev och den s.k. Figurbibeln, vilken utgavs i tre upplagor under 1700-talet.

I likhet med andra bonadsmålare dominerar de bibliska motiven hos Anders Eriksson. Flera motiv kan kombineras på samma målning. Det vanligaste motivet avser Jesu födelse, vilket är naturligt med tanke på att målningarna hängdes upp under jultiden. Anders Eriksson har också målat flera profana motiv, vilka visar på hans förtrogenhet med den samtida bondevärlden. Det gäller inte minst mat och dryck med inslag av alkoholhaltiga drycker och spelmän och dans.

Genom Bringéus skrift kommer läsaren en framträdande målare nära in på livet, vilket tidigare inte varit möjligt på detta sätt. Bakom den materiella kulturens uttrycksformer finns individer. Det närmaste man kan jämföra med är Elisabeth Berglins etnologiska avhandling (2000), med Bringéus som handledare, om den mycket framstående bonadsmålaren Johannes Nilsson i Breared i Halland. Själv har jag djupstuderat den bohuslänske folklivsmålaren Carl Gustaf Bernhardson (1915–1998) och finner i detta sammanhang Bringéus nya skrift väl är värd att rekommendera för alla som är folkkonstintresserade.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Henrik Ranby: *Henriks byggnadsvård. Kulturarvsarbete mellan teori och praktik*. Göteborgs universitet 2014. 155 s. ISBN 978-91-9814-060-6.

Stadsantikvarien i Höganäs Henrik Ranby har skrivit en ovanlig bok. *Henriks byggnadsvård* är en delvis självutlämnande bok med formen av en professionell självbiografi och kretsar kring författarens erfarenheter av att utbilda sig till och arbeta som bebyggelseantikvarie. Han framstår som en energisk och ambitiös person som inte bara är stadsantikvarie utan också har doktorerat i konstvetenskap och med ett allmänt folkbildande intresse.

Men Henriks *byggnadsvård*? Njaa, i just det avseendet bygger berättelsen på tämligen all dagliga aktiviteter. Intressantare är istället hans erfarenheter från tjänsten som stadsantikvarie i Höganäs. Hur kan kulturmiljövård bedrivas från kommunal horisont?

Kritiken mot rivningarna i Helsingborg är uttalad och berättigad. Men hur står det till i Höganäs? I denna del av världen som Ranby känner bäst blir kritiken mer vag. Och det är inte så konstigt. Men ett större mått av självkritisk distans hade höjt värdet på skildringen.

Kulturmiljövården – inte bara Henrik Ranbys – är motsägelsefull. Den slits mellan å ena sidan strävan att hävda det redan hävdade och är inte sällan njugg eller t.o.m. kritisk till försök att öppna kulturarvsbegreppet för nya företeelser och illa representerade sociala grupper. Å andra sidan måste den följa med sin tid, förnya sig och vara relevant.

Motsägelsefullt är det också att q-märkning blir, som Ranby skriver, ”en del i en process som både leder till högt fastighetsvärde och garanti att idyllen runt omkring kommer att bestå”. Det brukar betraktas som ett väsentligt steg i en gentrifieringsprocess. Höjningen av fastighetsvärdena orsakar social förändring. Bättre bemedlade människor flyttar in och höjer fastighetspriserna ytterligare. Husen står kvar och vårdas, men människorna som bodde i dem har flyttat.

Inte minst Höganäs har under de senaste tre decennierna varit föremål för en kraftig gentrifieringsprocess, en period som alltså i hög grad sammanfaller med stadsantikvariens verksamhet. Ranby pekar på denna process men sätter inte på allvar den i samband med kulturmiljövårdens insatser.

Något säger mig att denna kulturmiljövårdens

motsägelsefullhet skapar energi åt en annars ganska tam verksamhet. Det vill säga, i Sverige är det tamt och energifattigt. I stora delar av Europa är det en annan sak. Här har kulturarv och historia dragits in i våldsamma konflikter som handlar om etnicitet och nationella gränsdragningar.

Men Henrik Ranby väjer glädjande nog inte för det politiska. Han kopplar gärna kulturmiljövården – eller bristen på den – till inte bara kulturpolitik utan också mer allmän politik. Socialdemokrati ställs mot nyliberalism. Vad som är att föredra är osäkert.

Ranby förhåller sig kritisk till den förras saneringspolitik och den senares motstånd till allmänintresset. Han återkommer dessutom till kommersialism, fulhet, okunnighet och konsumism som väsentliga hot mot kulturmiljöer.

Frågan är vad man kan lära sig från sådana ställningstaganden. Som en personlig hållning duger de säkert som både drivkraft och kompass. Men som generella ledstänger för kulturmiljövård i teori och praktik är det mer tveksamt.

Lars-Eric Jönsson, Lund